

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Odsjek za kroatistiku i Odsjek za istočnoslavenske jezike i književnost

Katedra za noviju hrvatsku književnost

Katedra za rusku književnost

Ak. god. 2015/2016.

***Predodžbe o Sovjetskom Savezu u hrvatskoj književnosti 1948-1981.
god.***

(diplomski rad)

Mentorica:

doc. dr. sc. Maša Kolanović

Komentorica:

dr. sc. Ivana Peruško

Studentica:

Maja Novak

Zagreb, travanj 2016.

Sadržaj:

1. Uvod	3
2. Političke veze Jugoslavija – SSSR	
2.1. Stanje u Jugoslaviji prije 1948. godine	6
2.2. Sukob sa Stalinom	8
2.3. Zatopljivanje odnosa i približavanje Zapadu	11
3. Književnost i kultura u Hrvatskoj nakon 1945. godine	
3.1. Djelovanje Agitpropa – sovjetizacija društva	14
3.2. „Društvo za kulturnu suradnju Hrvatske s SSSR-om“	17
3.3. Socrealizam kao normativna književna metoda	19
3.3.1. Geneza socrealizma	19
3.3.2. Socrealizam u hrvatskoj književnosti	26
3.3.3. Dekonstrukcija socrealističke estetike i uloga Miroslava Krleže	36
4. Povraci iz SSSR-a	43
4.1. Predrag Matvejević: <i>Istočni epistolar. Inteligencija i disidencija</i>	50
5. Predodžbe o SSSR-u u jugoslavenskoj kulturi	54
5.1. Sovjetizacija i glorifikacija u narodnoj i umjetničkoj poeziji	55
5.2. Časopis kao sredstvo propagande	57
5.3. Prijevodi sovjetskih djela u Jugoslaviji	59
5.4. Josip Badalić i Aleksandar Flaker	61
5.5. Predodžbe o SSSR-u u časopisima <i>Republika</i> i <i>Kulturni radnik</i>	63
6. Predodžbe o SSSR-u 1948-1981. godine u romanima <i>Rasplet u Rimu</i> i <i>Orden</i> i drami <i>Bard</i>	68
7. Zaključak	74
8. Literatura	77
9. Sažetak	82

1. Uvod

Politička situacija u *Drugoj Jugoslaviji* tijekom 20. stoljeća se mijenjala iz godine u godinu: dva svjetska rata; slom kapitalizma i konačna pobjeda komunizma; pobjeda nad fašističkom NDH; „jugoslavenski tip socijalizma“ i raspad Jugoslavije početkom devedesetih godina. Svi ti događaji uvelike su utjecali na kulturu i način života jugoslavenskih naroda. Kulturno stvaralaštvo je bilo podređeno političkim zahtjevima, no unatoč tome što su politika i kultura međusobno neodvojive, i jedna i druga posjeduju određenu autonomnost. Situacija u Jugoslaviji je to mogla višestruko potvrditi pa je tako kultura reflektirala stanoviti otpor prema političkim usmjerenjima.

Jugoslavija je nastala na sovjetskim temeljima pa su tako sovjetizirani svi aspekti života, od politike, kulture, prosvjete, svakodnevice, književnosti. Sovjetski utjecaj je bio dominantan tijekom NOB-a i neposredno nakon rata što je imalo i odraz u kulturnom stvaralaštvu, a posebno u književnosti gdje je prihvaćena i normativna književna doktrina – socijalistički realizam. Međutim, unatoč velikom poštovanju prema Sovjetskom Savezu, Jugoslavija je uvijek bila samostalna socijalistička zemlja koja nije ništa dugovala Sovjetima, vjerujući u vlastitu snagu i zahvaljujući pobjedi nad ideološkim neprijateljima (usp. Jakovina 2002: 13). Tito nije dopuštao da se umanjuje važnost Jugoslavije u socijalističkom svijetu i nije htio dopustiti sovjetsku dominaciju na Balkanu pa je tako odlučno prekinuo veze sa „Velikim Bratom“ 1948. godine. To je bila presudna godina koja je obilježila daljnji put Jugoslavije koja od tada sve više svoje lice okreće Zapadu te je jugoslavensku kulturu polako počeo zahvaćati val vesternizacije koji će se odraziti i na književnosti i na svakodnevnom načinu života (popularna kultura, jeans hlače, Coca-Cola...) posebno 60-ih godina. Jugoslavija je postala „nešto između“ jer je paralelno tekla i vesternizacija i socijalistička preobrazba društva u kojoj je vladalo jednostranačje bez mogućnosti drugačijeg mišljenja ili otpora vladajućoj ideologiji (usp. Duda 2008).

Ovaj rad se bavi istraživanjem utjecaja Sovjetskog Saveza na hrvatsku kulturu, a samim time i na jugoslavensku, s najvećim naglaskom na stanje u hrvatskoj književnosti. Imajući u vidu restigmatizaciju ideoloških neprijatelja koja se dogodila nakon znamenitog Titovog „NE“ Stalinu¹ 1948. godine, rad bi trebao dati odgovor na pitanje kakve su predodžbe o Sovjetskom Savezu u hrvatskoj književnosti u razdoblju od 1948. do 1981. godine. Godina 1981. je godina smrti jednog od najvećih i najutjecajnijih hrvatskih pisaca 20. st. Miroslava

¹Nap. a. U radu je korištena transliteracija ruskih imena, osim u citatima gdje se čuva original.

Krleže koji je obilježio cijelo razdoblje i koji je kao zagovornik sovjetskog socijalizma i štovatelj Leninovog kulta osjetio utjecaj ideologije na književno i kulturno stvaralaštvo pa je odabrao put „stvaralačke šutnje“ i čekao bolje dane. Krleža je oštro istupio protiv socijalističkog realizma u svojim esejima i zalagao se za ljepotu u umjetnosti, a ne umjetnost kao sredstvo propagande. U ranoj fazi otkrio je Leninovo učenje i ostao mu vjeran do kraja, čak mu je i posvetio dramu *Kristofor Kolumbo* izdanu 1918. godine u knjizi *Hrvatska rapsodija*. No Krleža nikada nije podupirao staljinizam i bio je duboko razočaran stanjem u Sovjetskom Savezu nakon kratkog boravka u toj zemlji koju su mnogi smatrali oličenjem komunizma, no situacija je bila daleko od idealne.

Prije 1948. godine Sovjetski Savez je bio svakodnevno zastupljen u jugoslavenskom životu i o njemu se pisalo u dnevnom tisku, političkim parolama, u školskim udžbenicima, zemlja se obnavljala po uzoru na sovjete, štovao se Leninov (Krleža) i Stalinov kult posebno u ratnoj i poratnoj poeziji (npr. V. Nazor). U književnosti se inzistiralo na pisanju po zahtjevima socijalističkog realizma, a sve što nije odgovaralo tim zahtjevima se nije priznavalo pa su tako neki od najboljih hrvatskih pisaca i pjesnika završavali na marginama, a nerijetko i u logorima (usp. Nemeč 2003). Nakon 1948. godine situacija se promijenila i Sovjetski Savez više nije bio vrijedan divljenja i poštovanja.

Kako je politička situacija utjecala na predodžbe o Sovjetskom Savezu nakon 1948. godine u hrvatskoj književnosti i kulturi, pitanje je na koje će ovaj rad pokušati dati odgovor. Prvi dio rada je posvećen političkim vezama Jugoslavije i Sovjetskog Saveza i razvoju književnosti i kulture u Jugoslaviji nakon Drugog svjetskog rata. Jedan dio je posvećen i socijalističkom realizmu kao proizvodu Sovjetskog Saveza koji je trebao zaživjeti i u jugoslavenskoj književnosti. Zanimljivi su i „povratnici iz Sovjetskog Saveza“ i njihovi dojmovi o toj velikoj zemlji socijalizma (August Cesarec, Miroslav Krleža, Predrag Matvejević, Ante Ciliga). Unatoč tome što ne ulaze svi u razdoblje kojim se rad bavi, njihov utjecaj na predodžbe je bio velik. Drugi dio rada se tiče predodžbi o Sovjetskom Savezu u hrvatskoj kulturi i dvojici istraživača ruske književnosti i kulture u Hrvatskoj Josipu Badaliću i Aleksandru Flakeru. U ovom dijelu će biti i izloženi rezultati istraživanja predodžbi o Sovjetskom Savezu u časopisima *Republika* i *Kulturni radnik*. Važno je napomenuti da su u radu analizirani samo neki, reprezentativni primjeri jer zbog opsega rada nije moglo biti obuhvaćeno baš sve. To se posebno odnosi na predodžbe o Sovjetskom Savezu u poeziji i časopisima. Zadnji dio rada donosi analizu predodžbi nakon 1948. godine na književnim predlošcima (Josip Barković: *Rasplet u Rimu*, Antun Šoljan: *Bard*, Stjepan Čuić: *Orden*).

Jugoslavenske predodžbe o Sovjetskom Savezu stvarale su se u posebnim društvenim i političkim uvjetima. Politika je uvelike utjecala na poimanje Sovjetskog Saveza i na odnos dviju država i kultura. Jugoslavenska se kultura temeljila na sovjetskoj i mnogo je preuzela od nje, ali nije zanemarila svoje posebnosti, pa se veze između dviju kultura i književnosti trebaju promatrati i iz povijesnih i iz političkih aspekata.

2. Političke veze Jugoslavija – SSSR

2.1. Stanje u Jugoslaviji prije 1948. god.

Komunistička partija kao jedini i glavni nositelj vlasti u *Drugoj Jugoslaviji* nije imala lak zadatak i već je u početku svojeg postojanja naišla na zabrane i neodobravanja. Početkom 20. st. u tadašnju Jugoslaviju dolazile su vijesti o kulturnoj revoluciji koja se odvijala u Rusiji i koju je predvodio čovjek iz naroda Vladimir Il'ič Lenin. Jugoslavenski komunisti su pratili revolucionarna događanja i objeručke prihvatili Leninovo učenje o besklasnom društvu i otpor prema izrabljivanju radnika. No unatoč protjerivanju i zabranama, komunistička partija je stala na scenu za vrijeme Drugog svjetskog rata i izvojevala pobjedu nad fašističkom Nezavisnom Državom Hrvatskom i ostalim ideološkim neprijateljima. Na čelu partije bio je Josip Broz Tito koji je svojim uspješnim rukovođenjem izbavio zemlju iz okova fašizma i krenuo putem sovjetskih vođa Lenina i Stalina. Tijekom rata na području Jugoslavije Tito je stvorio svoju vladu (drugo zasjedanje AVNOJ-a u Jajcu 1943. god.) i dobio čin maršala.

Britanci i Amerikanci su podržavali Jugoslaviju u ratu i slali oružje i materijalnu pomoć s namjerom da Jugoslaviju drže u britanskoj sferi utjecaja². Tito je postepeno počeo prihvaćati stil državnika i usporedo je napuštao svoje ultraljevičarstvo. Nakon rata 1945. god. Jugoslavija je uređena kao federacija šest republika, potvrđena je komunistička vlast koja je svoj položaj dodatno učvršćivala obračunavanjem sa snagama koje je nazivala kontrarevolucionarnim, reakcionarnim i protudržavnim (neprijateljske vojne postrojbe, veleposjednici, buržoazija, crkva) (usp. Jakovina 2003). „Partija je svoj uspjeh gradila na spoju nadnacionalnog, nacionalnog i socijalnog, na načelima sinteze i utopije: sinteze zajedničkih interesa svih jugoslavenskih naroda i utopije o društvu bez bogatih i siromašnih.“ (Duda 2008:70). Novostvorena država je prednost dala državnom nad privatnim vlasništvom, preuzela je upravljanje gospodarstvom i ostvarila nadzor nad sredstvima za proizvodnju u skladu s marksističkom teorijom, provela je agrarnu reformu i kolonizaciju, uvedeno je plansko gospodarstvo, prihvaćena je prva petoljetka po sovjetskom uzoru, zemlja je uspješno obnovljena, ojačan je obrazovni sustav, promovirane su ideje o slobodi, socijalnoj pravdi, bratstvu i jedinstvu, ženskim pravima te boljem životu radnika i seljaka.

Jugoslaveni su sami stvarali svoju socijalističku državu i obranili je, a nakon svake pobjede Tito je postajao sve nezavisniji: „U početku je tražio sovjetsku privolu za svaki

² Prema podacima američkog Operacijskoga plana za Jugoslaviju, Jugoslavija je do 1957. godine od SAD-a dobila dvjesto mlaznih zrakoplova, osam manjih brodova, veliki broj tenkova, vozila i ostale opreme (usp. Jakovina 2002: 40).

značajniji postupak. Ali pošto je slomio četnike, pošto je preživio neuspjele neprijateljske ofenzive u proljeće 1943, pošto je stekao britansko priznanje za ulogu koju su Britanci prethodno namijenili Draži Mihajloviću, i pošto je izvukao golemu korist iz kapitulacije Italije, Tito je još snažnije istaknuo svoju namjeru da zavlada Jugoslavijom, a u tome je – na Staljinovo iznenađenje – naišao na slab otpor zapadnih Saveznika.“ (Banac 1990: 27). Iako je Jugoslavija sama, za razliku od drugih socijalističkih zemalja, oslobodila svoj teritorij od okupatora, to nije značilo i izostanak sovjetskog utjecaja u svim sferama života, od pokroviteljstva u izgradnji ustava novostvorene države do kulta ličnosti i stvaranja boljševičkih društvenih odnosa. Po sovjetskom uzoru su bile stvarane službe državne sigurnosti i jugoslavenska armija. Sovjetizirani su školstvo, novinstvo, publicistika, književnost i likovne umjetnosti, kazalište i film, a po uzoru na sovjetski model propagande stvoren je u Jugoslaviji Agitprop, Odjeljenje za agitaciju i propagandu, u sastavu CK KPH koje „nadzire i rad državnih tijela nadležnih kulturnoj djelatnosti, preuzima kontrolu i usmjerava cjelokupno intelektualno stvaralaštvo u skladu sa zadanom političkom i partijskom linijom, snažno utječući na (ne)slobodu književnog izričaja i izdavačke djelatnosti u NRH u naznačenom razdoblju.“ (Šarić, 2010:387).

U novostvorenoj državi Komunistička partija je kontrolirala i usmjeravala sveukupnu kulturnu djelatnost preko svog izvršno-političkog tijela, Politibiroa, razgranatog partijskog aparata i tijela državne vlasti u kojima su glavni riječ imali samo i jedino komunisti (*ibid.*: 387). U knjizi *Sa Staljinom protiv Tita* (1990) Ivo Banac ističe da je cjelokupni jugoslavenski model upravljanja izgrađen po modelu staljinističke diktature, diktature proletarijata i nove socijalističke ekonomije. Banac ističe da razdoblje neposredno nakon Drugog svjetskog rata i razvoj novonastale države nije moguće promatrati van konteksta sovjetskog utjecaja koji je bio vidljiv u svim aspektima života. Zanimljiva je izreka Tvrtka Jakovine u knjizi *Američki komunistički saveznik* (2003) koja najslikovitije opisuje stanje i stav Jugoslavije prema Sovjetskom Savezu neposredno nakon Drugog svjetskog rata u kojoj Jakovina ističe da Jugoslavija „zaljubljeno“ gleda prema Sovjetskom Savezu. No stanje „zaljubljenosti“ nije dugo potrajalo i došlo je do sukoba koji je uvelike utjecao na daljnji razvoj Jugoslavije.

2.2. Sukob sa Stalinom

Godina 1948. je odredila danji put Jugoslavije u svjetskoj politici, a samim time i u kulturi. Sukob koji je kulminirao između Stalina, „Hozjaina“ kako su ga nazivali u SSSR-u, i Tita 1948. godine svoje korijene vuče još iz vremena Drugog svjetskog rata. Već spomenuta podrška Britanije i Zapadnih saveznika, neodgovarajuće širenje komunizma izvan matične zemlje SSSR-a kako je to zamislio Stalin, Titova težnja za osnivanjem Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ) kao službene jugoslavenske vlade, samo su neki od razloga razilaženja. Tvrtko Jakovina ističe da je pravi razlog bila „Titova neovisnost i velika ambicija za uspostavu Jugoslavije kao drugoga komunističkoga središta u Europi, plan koji nije bio u suglasnosti s planovima Kremlja.“ (Jakovina 2002: 22). Najveće strahove Stalinu je predstavljao gubitak sovjetskog utjecaja na Balkanu i nemogućnost kontroliranja jedne od najneovisnijih socijalističkih zemalja. Sovjetski Savez je smatrao da ima vodeću ulogu na Balkanu i da sve odluke koje se donose moraju biti potvrđene s njihove strane, ali Tito je u Jajcu odbacio izbjegličku vladu koja se nalazila u Velikoj Britaniji nakon stvaranja NDH i zabranio je povratak kralju Petru. Sve je to odlučeno bez informiranja Sovjetskog Saveza pa je Stalin to shvatio kao udarac nožem u leđa SSSR-u i razjario se. Ovaj događaj je prva naznaka da Tito nije htio da SSSR vlada na prostoru Jugoslavije.

Sukob nije izbio neposredno nakon završetka Drugog svjetskog rata zahvaljujući Titovom čvrstom stavu i prihvaćanju sovjelizacije Jugoslavije pa je tako odnos bio prividno bratski idiličan i pokroviteljski. Međutim takvo stanje nije moglo dugo potrajati jer je Tito shvatio prave Stalinove namjere koje su se kosile s njegovim zamislima i stanjem u svjetskoj politici. Svoje nezadovoljstvo sovjetskim iskorištavanjem Jugoslavije nije mogao prešutjeti pa je sve kulminiralo osnivanjem i smještanjem Informbira³ u Beogradu gdje se pokušalo pomiriti i naći zajednički jezik, ali sastanak Informbira je samo pogoršao situaciju i od tada su uslijedile neprestane nesuglasice na relaciji Beograd – Kremlj. Stalin nije mogao prihvatiti jugoslavensko otuđivanje od Sovjetskog Saveza ni tolerirati neposlušnost pa je u lipnju 1948. godine donesena Rezolucija Informbira u Bukureštu na kojem se Jugoslavija isključuje iz Informbira. Stalin je optužio Jugoslaviju da izjednačuje Sovjetski Savez s imperijalističkim silama, optužio je KPJ za antisovjetizam i da je Jugoslavija krenula u krivom smjeru koji nije

³ Informbira, Kominform, Informacioni biro ili Komunistički informacioni biro osnovan je u rujnu 1947. godine kao tijelo savjetodavnog karaktera za sve na osnovi uzajamne suglasnosti. Obuhvatilo je sve komunističke partije zemalja narodne demokracije pod sovjetskim vodstvom. U stvarnosti Informbira je trebao politički i ekonomski vezati zemlje Istočne i Jugoistočne Europe uz SSSR. To se posebno odnosilo na Jugoslaviju i potrebu njezina pripitomljavanja ili čak mogućeg sloma vodstva (usp. Goldstein 2008: 443).

socijalistički. Time je započela javna faza sukoba između KPJ i komunističkog pokreta kojim je dominirala Moskva: „Oblici i metode borbe protiv naše Partije i naše zemlje sa strane informbirovske, poricanje revolucije u Jugoslaviji, poricanje uloge KPJ, poricanje uloge jugoslavenskih naroda u borbi za oslobođenje Europe od hitlerovskog jarma, iskrivljavanje i lažno prikazivanje situacije u Jugoslaviji, političke linije KPJ i njenog provođenja, ekonomska diskriminacija, oslanjanje na karijeristične, antipartijske i notorno neprijateljske, trockističke, ruskobjelogardijske i slične sovjetske elemente u samoj Jugoslaviji (...) najočigledniji (su) dokaz potpune bezprincipijelnosti kampanje Informbiroa.“ (Jakovina 2003: 245). Sovjetski Savez je računao na to da će oslabiti jugoslavensku ekonomiju prekidanjem svih ekonomskih i političkih veza s Jugoslavijom, no nije računao na pomoć i potporu Zapada koju je Jugoslavija primala.

Uz to pojavio se i Đilasov glasni protest protiv napada, pljačke i silovanja počinjenih od strane pripadnika Crvene armije u Jugoslaviji 1944. god. Sve je to uzrokovalo prekid prijateljskih odnosa sa Sovjetskim Savezom. Tito je Stalinovo ponašanje shvatio kao napad na rukovodstvo Partije, na jedinstvo jugoslavenskih naroda, kao poziv na građanski rat i uništenje zemlje, a nije bio ni isključena sovjetska ofenziva na Jugoslaviju. Uslijedilo je poluratno stanje, vojna blokada Jugoslavije i stalna napetost na liniji Beograd – Kremlj, a planirana je i invazija na Jugoslaviju od 1949. do 1951. godine⁴. Sukob s Kominformom je uzrokovao jačanje partijskog i policijskog aparata Jugoslavije, „potaknuo je domaći staljinizam“ (Banac 1990: 135), pojačao je sistem represije i uveo nove centralističke mjere u partiji.

Politbiro je nakon Rezolucije ipak s oprezom pristupao problemu i naglasio na Petom kongresu Komunističke partije Jugoslavije kako pothvati Informbiroa neće utjecati na poštovanje Partije prema Stalinu i Sovjetskom Savezu i ostalim socijalističkim zemljama. Tito je sukob iskoristio za jasno pozicioniranje Jugoslavije u međunarodnom kontekstu pa je tako 1949. godine na sastanku Politbiroa kao važnu zadaću istaknuo jugoslavenski patriotizam i dokazivanje jugoslavenske istine u nepravедnoj kampanji SSSR-a koja se mora propagirati u svim medijima, posebice u novinama i na radiju koji su često bili obilježeni pretjerivanjem i senzacionalizmom. No sve do polovice 1949. godine Jugoslavija je „lutala“ „između traženja novih, specifičnih putova izgradnje društvenih odnosa, ali su, s druge strane, poduzimane

⁴ Jugoslavija je bila ozbiljno zabrinuta oko navodne sovjetske invazije pa je tako imala u planu „obnavljanje“ Panonskog mora, potapanje Vojvodine kako sovjeti ne bi mogli prodrijeti u unutrašnjost, a gradila su se i atomska skloništa za vojni i državni vrh (usp. Jakovina 2002: 40).

razne mjere za dalje jačanje etatizma⁵, pa i za dosljedno kopiranje sovjetskog iskustva (jačanje državnog aparata, kolektivizacija sela i slično) da bi se savladale teškoće izazvane napadom Informbiroa, ali i da bi se dokazala „pravovjernost“ puta u socijalizam“ (Bilandžić 1973: 102). Mjesec dana prije sukoba Edvard Kardelj je izjavio kako se nada da će Jugoslavija u budućnosti postati sastavni dio SSSR-a (usp. Jakovina 2002: 16).

Zanimljivo je promotriti i sovjetsko viđenje odnosa Tito-Stalin pa tako povjesničar Leonid Janovič Gibianskij u materijalima iz Arhiva Rusije iz 2006. godine u više navrata ističe sličnosti Tita i Stalina kao što su skromno obrazovanje, oba državnika su imala snažan karakter, a kao najveću sličnost ističe to što su oba bili revolucionari, sposobni lideri koji su imali veliki utjecaj na svjetsku politiku. Gibianskij prije svega ističe da su podaci o odnosu Tito-Stalin bili nedostupni sve do kraja 80-ih godina kad dolazi do kraha Sovjetskog Saveza i Jugoslavije. Sovjetska strana je za vrijeme Stalina izmišljala optužbe protiv jugoslavenskog vodstva da je izdalo marksizam-lenjinizam, da je provodilo antisovjetsku politiku i da je pogodovalo „imperijalizmu“. Gibianskij navodi da se sukob, nakon što je Kremlj bio „prisiljen“ priznati neistinitost tih optužbi, pokušavao zatajiti i nije se spominjao.

Sovjetski Savez je priznao zalaganja Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu i pomagao joj je dajući joj kredite za vojnu i industrijsku opremu što je Jugoslaviju još više vezalo za SSSR. Zanimljivo je da sovjeti nakon kraja Drugog svjetskog rata nisu imali nikakvih primjedbi na rad KPJ. Moskva i Beograd su tijesno surađivali na međunarodnoj sceni, a i u bilateralnim političkim, vojnim, ekonomskih, kulturno-ideološkim odnosima i Jugoslavija je bila priznata kao zemlja koja je u demokratskom razvoju otišla najdalje od svih komunističkih zemalja. Sukob su sovjeti pravdali i neodgovarajućim odnosom Jugoslavije prema Albaniji i Bugarskoj jer Stalin nije htio da Tito surađuje s tim zemljama i tako proširi svoj utjecaj. Nakon pomirenja koje je uslijedilo nakon Stalinove smrti, sovjeti su Tita vidjeli kao pobjednika jer se SSSR morao ispričati za lažne optužbe. Sovjeti su htjeli vratiti Jugoslaviju u socijalistički „lager“, no neuspješno jer je Jugoslavija „titrala“ između Istoka i Zapada i nije htjela riskirati svoju neovisnost. Tito se nakon Stalinove smrti u mnogočemu oslobodio od uvjerenja i doktrinarnih shema, no nije se odrekao metoda vladanja koje je, prema riječima Gibianskog, naučio uz „Velikog Vođu“.

⁵ Etatizam je politička filozofija ili skupina stavova koji vjeruju da je velika ili jaka država neophodna. Često se tumači kao potreba da država treba kontrolirati velik dio privrede kroz ekonomsko planiranje (usp. Anić, Klaić, Domović 1999: 407).

Nakon sukoba mijenja se stanje u politici i kulturi u Jugoslaviji. Sovjetski Savez je označen kao nešto negativno, kao najveća opasnost za radnički pokret. „SSSR je označen kao zemlja državnog kapitalizma i diktature birokratske kaste.“ (Jakovina 2002: 157). U jugoslavenskoj politici i kulturi se sve više osjećala podvojenost, s jedne strane sovjetski temelji na kojima je zemlja nastala, sovjetsko uređenje i represivne mjere protiv neistomišljenika, a s druge strane Jugoslavija se sve više ekonomski i kulturno otvarala Zapadu i prihvaćala liberalizaciju društva (moda, glazba, književnost...).

2.3. Zatopljivanje odnosa i približavanje Zapadu

Samo pet godina nakon Rezolucije Informbiroa Sovjetski Savez je bio zavijen u crno jer ga je u svibnju 1953. godine napustio „Veliki Vođa“. Sve do tada Jugoslavija je bila suzdržana prema sovjeticima i odnosi su bili i dalje zategnuti. Nakon stupanja Stalinovog nasljednika Nikite Hruščova na vlast u SSSR-u i prisilnog odstupanja V. M. Molotova s vlasti koji nikad nije bio za pomirenje dviju zemalja, odnosi su se počeli polako mijenjati u pozitivnom pravcu, ali nikada se nisu vratili na bratsko poštivanje prije 1948. godine jer je Jugoslavija izašla iz sukoba sa velikim samopouzdanjem i s velikom potporom Zapada (usp. Gibianskij 2006: 23). Tito je krajem rujna 1949. godine samokritički priznao: „...vi znate da smo se mi bili potpuno oslonili na Sovjetski Savez, da smo bili riješeni ići sa Sovjetskim Savezom, pa ma se radilo o životu ili smrti, jer smo se osjećali ne samo krvlju vezani, po slovenskim bratskim osjećajima, već isto tako i ideološki“ (Bekić 1988: 78).

Već 1954. godine Tito je s Hruščovom započeo pregovore o približavanju Moskvi i time je započelo zatopljivanje odnosa koji su se nesumnjivo poboljšali i unaprijedili nakon Dvadesetog kongresa KPSS 1956. god. (usp. Jakovina 2003: 379). Taj kongres je bio značajan i po Hruščovljevu govoru o kultu ličnosti⁶ u kojemu je istaknuo njegove loše posljedice kao što su zloupotreba vlasti, represalije protiv političkih protivnika (njihovo uništenje, partijske čistke, masovno deportiranje). Falsifikati o Stalinovoj ulozi i povijesnim događajima trebali su osigurati nesmetano provođenje Stalinove samovoljne vladavine (usp.

⁶ Hruščov, N: *O kulte ličnosti i ego posledstvih 1956.*

Hruščov je na kongresu prvi put upotrijebio izraz „kult ličnosti“ i cijelo razdoblje Stalinove vladavine (posebno posljednja dva desetljeća) nazvao razdobljem kulta ličnosti.

Hruščov 1956). Hruščov je oštro osudio slavljenje jednog čovjeka kao nadčovjeka, kao boga i poziva se na učenje Marksa i Engelsa, pa i Lenina⁷ koji nisu dopuštali pojavu kulta ličnosti.

Nakon posjeta sovjetske delegacije Beogradu potpisana je Beogradska deklaracija 1955. godine koja je obvezala sovjetske vođe da priznaju jugoslavensku politiku i društveno uređenje kao zakonitu varijantu socijalizma. Zahvaljujući deklaraciji, obje države su se obvezale na razvijanje odnosa na principima suvereniteta, nezavisnosti i ravnopravnosti. „Jugoslavija ipak zadržava stanovitu distancu od sovjetskog bloka, te nastavlja funkcionirati kao neutralni most između komunističkog istoka i demokratskog zapada Europe. Zahvaljujući takvom položaju, osiguravaju se unosni poslovi sa oba ta vojna i ekonomska bloka, koji pomažu gospodarstvu Jugoslavije; to gospodarstvo u cjelini ipak ostaje relativno neuspješno.“ (*ibid.*: 385). Sovjetski tisak je 1954. godine svakodnevno prenosio pisanje jugoslavenske štampe i objavljivao druge, pozitivne informacije o Jugoslaviji. Iste godine u Beogradu je potpisan ugovor o zakupu i prikazivanju filmova između „Soveksport-filma“ i „Jugoslavija filma“, a 1955. godine je sklopljen i potpisan prvi godišnji trgovinski i platni sporazum nakon 1948. godine čime se ponovno uspostavila ekonomska suradnja između SSSR-a i Jugoslavije (usp. Bekić 1988: 668).

Cilj normalizacije odnosa nije bio vraćanje Jugoslavije u „lager“, već marginalizacija njezine uloge u zapadnom obrambenom savezu i u međunarodnom radničkom pokretu. Sovjetski utjecaj je dodatno oslabio uklanjanjem Aleksandra Rankovića sa svih njegovih položaja 1966. godine što je omogućilo konačni zaokret države prema demokratskijem obliku socijalizma (usp. Banac 1990: 246).

Jugoslavija se nakon 1948. godine okrenula Zapadu što ne iznenađuje jer je Tito uvijek računao na zapadnu pomoć, a u to se uvjerio i za vrijeme rata. Od Zapada je dobio znatnu ekonomsku i vojnu pomoć i podršku u mogućoj sovjetskoj ofenzivi na Jugoslaviju pa se ona tako našla u „hladnom ratu“ između Istoka i Zapada. Jugoslavija se preko ekonomske i ideološke kompromise uključila u zapadni obrambeni sistem (usp. Bekić 1988: 10). Međutim odnos s Zapadom nije bio bez napetosti. Zapad je, uvidjevši da Jugoslavija nakon Drugog svjetskog rata ide putem socijalizma, ipak prestao simpatizirati Jugoslaviju, no prijateljski odnosi s SSSR-om su se nakon 1948. godine prekinuli pa je Zapad iskoristio situaciju da bi svoj utjecaj proširio na Balkan. No Jugoslavija je imala i kredite SSSR-a koje je dobivala

⁷ Lenin je upozoravao na Stalinovo ponašanje još dok je Stalin bio generalni sekretar KPSS, na njegov grub pristup i nehumanost te na zloupotrebu vlasti (usp. Hruščov 1956).

tijekom Drugog svjetskog rata i nije mogla tako lako raskinuti sa SSSR-om, a Tito nije bio spreman tako lako odustati od suradnje sa sovjetima⁸: „Tito je ostao heretik, ali nije promijenio vjeru, tako da je opasnost od povratka ili približavanja prvoj socijalističkoj zemlji svijeta stalno postojala.“ (Jakovina 2002: 12). Dokaz je to da Jugoslavija nije definitivno raskrstila sa SSSR-om, već je krajem 40-ih i u 50-ima bila kao neki prostor između Istoka i Zapada i tako balansirala između ta dva bloka u hladnom ratu⁹. Jugoslavija nije imala namjeru prikloniti se ni jednom od dvaju blokova jer je preuzimala iz svakog ono što joj odgovara pa je kao jedino logičko rješenje bila politika nesvrstavanja. Tito je s egipatskim predsjednikom Naserom izdao zajedničku rezoluciju i pozvali su neangažirane zemlje na učvršćenje mira, očuvanje neovisnosti svih naroda i uklanjanje opasnosti od intervencije u unutrašnje poslove drugih zemalja. Godine 1961. u Beogradu su se okupili predstavnici dvadeset i pet zemalja koje su većinom primale američku pomoć (Jakovina 2002: 163-165). Taj događaj poznat je pod nazivom „Summit nesvrstanih“.

Boljševizacija i sovjetizacija jugoslavenskog društva odbačena je 1949. godine i u 50-ima se počela graditi „jugoslavenska bastardnost“. „Ulaskom u pedesete godine dolazi do postupnog propitivanja nekadašnjeg bezrezervnog autoriteta Sovjetskog Saveza u svim sferama javnoga života, a društvo se na razini kulture i svakodnevice počinje sve više otvarati Zapadu. Potkraj 50-ih godina, paralelno s prodorom zapadnjačkih utjecaja u sferu jugoslavenske svakodnevice, navedeni se utjecaji počinju i književno tematizirati.“ (Kolanović: 2011: 216). Književnost i kultura više nisu bile pod izravnim sovjetskim utjecajem, napušta se metoda socijalističkog realizma i pisanja po napatku i utjecaj sovjetske kulture u medijima je svake godine bio sve manji o čemu će riječ biti u narednim poglavljima.

⁸ Na Petom kongresu KPJ 28. srpnja 1948. godine, znači samo mjesec dana nakon sukoba, na zidovima dvorane u kojem je kongres održan i dalje su stajale slike Stalina, Marxa i Engelsa, a Tito je svoje izlaganje završio riječima: „Živio Staljin!“, a delegati su skandirali Titovo i Stalinovo ime (usp. Jakovina 2002: 34).

⁹ „Josip Broz Tito bio je posve odan ideji komunizma. Njegova je neutralnost bila crvena i on nije bio, kako je Eisenhower želio, neutralan na američkoj strani. Odnos Jugoslavije prema Washingtonu i Moskvi mogao bi se usporediti s ponašanjem učitelja prema dvojici đaka koje nejednako voli. Dok su Amerikanci doista pomagali i održ(av)ali režim na vlasti, bili su svejednako kritizirani zbog svakog poteza koji se Beogradu nije sviđao. Sovjetima je Beograd bio spreman tolerirati daleko više. Ipak, ne toliko da bi učiteljev ugled došao u pitanje.“ (Jakovina 2002: 191).

3. Književnost i kultura u Jugoslaviji nakon 1945. godine

3.1. Djelovanje Agitpropa – sovjetizacija društva

Nakon 1945. godine, kada je zemlja napokon bila oslobođena od neprijatelja, kultura i umjetnost trebale su poslužiti propagandi i agitaciji službene političke ideologije. U početku je to bila propaganda usmjerena protiv ideoloških neprijatelja, boljševizacija i sovjetizacija društva, a za sve što se proizvodilo u kulturi i umjetnosti postojalo je i državno tijelo Agitprop koje je propisivalo zakone kulturnog i književnog stvaralaštva.

Agitprop – Odjeljenje za agitaciju i propagandu je bilo glavno tijelo u sastavu CK KPH koje je nadgledalo i kontroliralo kulturnu proizvodnju i snažno je utjecalo na književnu i izdavačku (ne)slobodu, a organizirano je po sovjetskom uzoru. Politička ideologija utemeljena na sovjetskom režimu zahvatila je kulturu sustavno i organizirano i nije bilo dozvoljeno ništa što Agitprop nije dopustio. Po idejnom tvorcu Andreju Aleksandroviču Ždanovu¹⁰ ideologija je propagirala i priznavala samo socijalistički realizam (detaljnije u sljedećim poglavljima), doktrinu marksizma-lenjinizma i znanstveni pristup umjetnosti. Proces ideologizacije nije obuhvaćao samo pisanje dekreta i naloga, već i iskorištavanje svih medija, polja kulture i umjetnosti pretvarajući ih u ideološko oružje bez imalo stvaralačke slobode. Kultura i umjetnost su bile u službi ideologije, povezane s društveno-političkim angažmanom u tzv. načelu partijnosti. Kulturni djelatnici su trebali sudjelovati u obnovi zemlje i propagandi političkog obrasca umjetničkog življenja. „Kulturnu politiku kreirali su u CK KPJ Milovan Đilas, Jovan Popović i Radovan Zogović po modelu Sovjetskog Saveza. Sami zaljubljenici Sovjetskog Saveza, „velikog Staljina“, „velike majke Rusije“, oni su tu ljubav i oduševljenje zanesenjački nametali svim narodima i narodnostima, bez obzira na to što mnogi nisu dijelili njihove osjećaje i što su svoje odnose prema drugim narodima gradili na drukčijim odnosima.“ (Knezović 1992: 116).

Agitpropi su bili osnivani u svom jugoslavenskim zemljama i podređeni jednom od ključnih Titovih suradnika i ideologa, članu Politbiroa CK KPJ Milovanu Đilasu. Agitprop su činile agitacijsko-propagandne komisije osnivane pri svim partijskim komitetima, a u Agitprop-komisiji su djelovali različiti sektori: za štampu i agitaciju, teorijsko-predavački,

¹⁰ Andrej Aleksandrovič Ždanov bio je sovjetski političar koji je kao visoki partijski rukovoditelj provodio čistke protiv ideoloških neprijatelja (buharinovaca i trockista). Osudio je mnoge književnike, kulturne radnike, filozofe, slikare, glazbenike jer njihov rad nije odgovarao normama soćrealizma. Uz njegovu ličnost veže se pojam „ždanovizam“ koji obilježava kruto dogmatsko stajalište i administrativne mjere zabrana i progona na području znanosti, umjetnosti i kulture uopće.

kulturni, pedagoški i organizacijsko-tehnički (usp. Šarić 2010: 390). Kulturno-umjetničku komisiju Agitpropa CK KPH vodio je Marin Franičević o čijem će radu biti više riječi u poglavlju o socrealizmu.

Tijekom 1945. godine KPH je putem Agitpropa nadgledala i politički koordinirala većinu kulturnog stvaralaštva – izdavaštvo, novine, prevođenje, kino, radio i kazalište. Agitprop je određivao što je dobro, a što loše u kulturi i umjetnosti. Po uzoru na Lenina i SSSR, Agitprop i CK KPJ su vodili brigu o potrebi opismenjavanja društva. Katarina Spehnyak u svojoj knjizi *Javnost i propaganda* (2002) navodi da je 1945/1946. godine u Hrvatskoj bilo 340,000 nepismenih. Opismenjavanje društva je imalo veliku ulogu u širenju kulture među stanovništvom i obrazovanju društva u skladu sa sovjetskim učenjem. Narod je trebalo uvjeriti u snagu i veličinu Sovjetskog Saveza i tako ga poticati na poslušnost i beskrajno povjerenje u „najveću zemlju socijalizma“: „Trebalo je sve jugoslavenske narode, naročito široke narodne mase, jer se najviše na njih računalo, uvjeriti da je SSSR najveći, najmoćniji i najiskreniji saveznik i zaštitnik (nije se prezalo ni pred takvim riječima) novostvorene države i njezinih naroda. A sami članovi partije bili su od početka odgajani u duhu bezgranične ljubavi ničim nepomračene, oduševljenja, poslušnosti, pa čak i, kako ćemo vidjeti, strahopoštovanja prema toj državi i svemu što dolazi iz nje“ (Knezović 1992: 116). U srpskom tisku iz 1946. godine česte su sintagme glorifikacije SSSR-a: „beskrajno poverenje“, „najprisnija ljubav“, „bedem demokratije i slobode“, „zaštitnik malih i slabih naroda“, „vekovno bratstvo s velikim i plemenitim ruskim narodom“, „večiti savez koji nikakva sila neće moći razrušiti“ (usp. *ibid.*: 118).

Prema propisima i naredbama Agitpropa umjetnička djela su trebala biti u duhu socijalističkog realizma, a to je za kulturu značilo da mora biti realistična po formi i u skladu s pravilnom ideološkom bazom, prema sovjetskom modelu. „Kultura i umjetnost trebale su biti samo oruđe ideologije i propagande, praktične i razumljive prosječnom konzumentu. Umjetnici i književnici nazivani su, prema sovjetskoj praksi, 'inženjerima ljudskih duša'.“ (Šarić 2010: 394).

Kulturni utjecaji Sovjetskog Saveza na formiranje kulturne politike u Jugoslaviji prije sukoba Tito-Stalin bili su ogromni. Sovjetizacija društva je bila vidljiva u svim aspektima života, a sovjetski utjecaj je dolazio na razne načine – prevođenje sovjetske znanstvene i stručne literature i beletristike, kroz udžbenike, tisak, časopise, glazbu, likovnu umjetnost, arhitekturu (usp. Šarić 2010: 395). U Jugoslaviji nije nikada bilo toliko gostujućih predavanja

sovjetskih stručnjaka raznih profila, a isto tako aktualno je bilo populariziranje sovjetskih dostignuća na svim razinama znanosti, a putem medija su svakodnevno emitirani hvalospjevi Stalinu i SSSR-u. Tvrtko Jakovina ističe da je utjecaj sovjetizacije bio toliko velik da se u Jugoslaviji (konkretno u logoru Staroj Gradiški) stjecao dojam da je i Jugoslavija pokrajina Sovjetskog Saveza, dio zemlje modela socijalizma kojemu se treba prikloniti, što i ne začuđuje uz toliko bombardiranje sovjetskim temama: „Ipak, sovjetske su teme toliko dominirale (na listi političkih predavanja navedeno je stotinu trideset i sedam uglavnom samo sovjetskih tema) da je svaki zatvorenik mogao posve slobodno zaključiti kako je zemlja već postala dijelom SSSR-a“ (Jakovina 2010: 92).

Kultura SSSR-a se u poslijeratnim godinama smatrala jedinim obrascem i uzorom za kulturnom djelovanje u Jugoslaviji. Takvo je stanje trajalo sve do sukoba 1948. godine, ali još nekoliko godina nakon sukoba sovjetizacija je bila aktualna: „Opseg, ritam i sveobuhvatnost sovjetizacije (slavljenje i obilježavanje svega što je bilo u vezi sa Sovjetskim Savezom) imali su u Jugoslaviji gotovo nakaradne razmjere. Od samog rata još mjesecima nakon 1948. trajala je „nasilna ideologizacija cjelokupnog života“ i nametanje estetike socijalističkog realizma, koju je razmjerno lako prihvatio prilično velik broj književnika, književnih kritičara i ostalih umjetnika. Sovjetizacija kulturnog pejzaža i života obuhvaćala je sve“ (*ibid.*: 92).

Sovjetizacija se prekida u političkim krugovima Jugoslavije postepeno nakon sukoba i 1949. godine više nema utjecaja u Jugoslaviji pa samim time nestaje glorifikacija svega što dolazi iz SSSR-a. „Ipak je jasno kako je odnos prema sovjetskim uzorima u kulturi i znanosti, a – dakako – i njegova primjena, uvjetovan promjenom političke situacije. Još se do kraja 1948. pozitivno pisalo o Ždanovu (nakon njegove smrti) i o Stalinu (za njegov rođendan u prosincu). Godina 1948. u radu Agitpropa nije bila prijelomna. Tek naredne 1949. Đilas je – govoreći na II. plenumu o organizacijskim slabostima Agitpropa – spominjao među ostalima i nekritično prenošenje sovjetskih modela. Smanjivanje sovjetskog utjecaja započelo je povratkom klasičnim djelima marksizma-lenjinizma (Kardeljev poziv na II. plenumu CK KP Slovenije). Nešto snažniju kritiku sovjetskog modela u kulturnoj politici iznio je Kardelj 11. prosinca 1949. godine u govoru održanom u Slovenskoj akademiji znanosti i umjetnosti u govoru prilikom izbora za počasnog člana. Tako je pozvao da se treba osloboditi ovisnosti o sovjetskoj znanosti i kritizirao SSSR. Ipak su se tada kritike iznosile uglavnom u partijskim krugovima.“ (Najbar-Agičić 2013: 268).

Kao rezultat sovjetizacije osnovana su različita društva za suradnju s SSSR-om pa je tako 1945. godine s radom počelo „Društvo za kulturnu suradnju između Jugoslavije i SSSR-a“ i „Društvo za kulturnu suradnju Hrvatske sa SSSR-om“.

3.2. „Društvo za kulturnu suradnju Hrvatske sa SSSR-om“

„Društvo za kulturnu suradnju Hrvatske s SSSR-om“ je osnovano 14. lipnja 1945. godine s ciljem upoznavanja i propagande sovjetskog društveno-političkog sustava i kulture. U sklopu „Društva“ radilo je nekoliko sekcija: za ruski jezik i književnost, upoznavanje rada i radništva, proučavanje sela i seljaštva, prosvjetu, glazbu, likovnu umjetnost, kazalište, prirodne znanosti itd. Društvo je bilo zaduženo za razvijanje prijateljskih odnosa između dviju zemalja i upoznavanje kulturnih dostignuća njihovih naroda, za organiziranje prigodnih akademija i proslava u vezi s datumima iz povijesti Sovjetskog Saveza, organiziranje tečajeva iz ruskog jezika. Jugoslavija je u sklopu Društva ugostila mnogo sovjetskih pisaca i znanstvenika koji su održavali svoja predavanja i susrete.

Prvi predsjednik društva bio je kipar Antun Augustinčić koji je u čast borcima Crvene armije napravio spomenik „Pobjeda“ (usp. Šarić 2010). Spomenik je postavljen 1947. godine na visoravni Gradac u sastavu Memorijalnog kompleksa „Batinska bitka“, a ispod spomenika nalaze se grobnice s posmrtnim ostacima 1297 boraca Crvene armije. Batinska bitka se odvijala u studenom 1944. godine, a u znak sjećanja na sudionike podignut je kompleks 1976. godine.

Kad je riječ o Društvu za kulturnu suradnju Hrvatske s SSSR-om nezaobilazno ime je ime Josipa Badalića koji je 1945. godine osnovao Katedru ruske književnosti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu na kojoj je i predavao do umirovljenja. Badalić je tijekom Prvog svjetskog rata boravio u Rusiji kao zatvorenik i gimnazijski nastavnik.¹¹

¹¹ Badalić je pisao slavističke književno-kritičke studije, prikaze o ruskim piscima (V. G. Belinskij, D. S. Merežkovskij, I. V. Severjanin, L. N. Andreev, V. J. Brjusov, A. P. Čehov, K. P. Fedin, A. A. Blok, M. Gor'kij i dr.), komparativne studije (hrvatsko-ruske veze) i bibliografske preglede. Važnije su mu komparativne studije u kojima proučava naše veze s ruskom književnošću i kulturom. Poslije ih je objavio u knjizi: *Rusko-hrvatske književne studije* (1972). Priredio je za tisak *Pjesme Aleksandra Bloka* (1927), *Rusku liriku od Puškina do naših dana* (1939, s N. Fedorovim), *Hrvatska svjedočanstva o Rusiji* (1945), *Ruske pripovjedače* (1945), *Čitanku iz ruske književnosti*, 1–2 (1946, s M. Kravarom), *Hrvatsku bibliografiju* (1948–1954), *Izbor iz Puškina*

Društvo za kulturnu suradnju Hrvatske s SSSR-om je organiziralo proslavu važnih datuma iz povijesti SSSR-a pa tako Tvrtko Jakovina izdvaja proslavu Dana Crvene armije, Oktobarske revolucije, obilježavanje dana napada Njemačke na Sovjetski Savez, dan Leninove smrti, smrt Maksima Gor'kog, proslave Prvog svibnja i ostalih praznika – manifestacije kroz koje je „došla do izražaja ogromna ljubav prema prvoj zemlji socijalizma i drugu Staljinu“ (usp. Jakovina 2010: 94). Glavni su gradovi trebali biti svečano osvjetljeni, trebalo je organizirati slanje pozdravnih brzojava sovjetskim sindikatima i poduzećima, a u kazalištima i radiopostajama morali su se izvoditi sovjetski komadi. „Društvo“ je organiziralo i putovanja jugoslavenskih intelektualaca u SSSR da upoznaju sovjetsku kulturu, znanost i cjelokupno društveno uređenje da bi to prenijeli u jugoslavensko društvo. Društva za kulturnu suradnju s SSSR-om su bila najbolji dokaz velike jugoslavenske ljubavi i poštovanja prema SSSR-u. Ukratko, „Društvo“ je radilo na populariziranju sovjetske kulture, a prestalo je postojati nakon prekida svih veza sa SSSR-om 1948. godine kada prestaje i dominacija ruskog jezika u školama i polako se uvodi učenje drugih stranih jezika.

(1949), *Izabrane članke V. G. Bjelinskog* (1950), *Eseje o Puškinu i Ljermontovu* (1950), *Zbornik Marka Marulića 1450–1950* (1950.). Prevodio je s ruskog djela Čehova, Bloka, V. Majakovskog, Fedina, Brjusova, S. A. Esenina, Severjanina, N. S. Tihonova, I. G. Erenburga, N. A. Nekrasova, M. J. Lermontova, te Spjev o vojnom pohodu Igorovu (usp. Milačić 1983).

3.3 Socrealizam kao normativna književna metoda

3.3.1. Geneza socrealizma

Agitprop je imao ogroman utjecaj na književno stvaralaštvo u Jugoslaviji pa je određivao što i kako treba pisati, a kako je nastao i radio na principu sovjetskih postulata, tako je i prihvaćao jedino norme socijalističkog realizma u književnosti koji je bio dominantna književna metoda u sovjetskoj književnosti. Sve što nije bilo u skladu s prihvaćenim socrealizmom nije bilo dozvoljeno, no unatoč tome hrvatski književnici nisu nikad bili oduševljeni agitacijskom i propagandnom funkcijom umjetnosti i izbjegavali su ili nisu prihvatili socrealizam kao kanonsku poetiku. Socrealizam u kritici i u teoriji nije preko noći izgubio svoj utjecaj, već je i nakon 1948. godine bio zakonita i jedina književna metoda koju je propisivao Agitprop sve do Krležinog referata u Ljubljani 1952. godine. U tom periodu hrvatski književnici stvarali su vrijedna djela izvan vladajuće normativne socrealističke estetike, npr. Šegedinovi egzistencijalistički romani (*Djeca božja* 1946. god, *Osamljenici* 1947. god, *Crni smiješak* 1969. god.) i druge modernističke tendencije. Bez pregleda socrealizma u jugoslavenskoj književnosti nemoguće je promatrati sovjetski utjecaj i predodžbe o Sovjetskom Savezu u jugoslavenskoj pa i hrvatskoj književnosti, a prije svega treba dati teorijske uvide u socrealizam i odrediti ga kao književnu metodu.

Socijalistički realizam vuče svoje korijene još iz 1905. godine iz Leninovih tumačenja o proleterskoj kulturi i proleterskoj književnosti¹². Te godine je „Proletkult“¹³ donio rezoluciju u kojoj književnost proglašava najjačim oružjem organizacije kolektivnih snaga klasnog društva pod vodstvom boljševičke partije. Ruska asocijacija proleterskih pisaca (RAPP) je Proletkultovoj definiciji dodala i odgojnu i društvenu ulogu i odvojila je od nepodobne „buržoaske umjetnosti“ (usp. Mataga 1987: 20-21). U razdoblju 1932-1934. godine pitanja socijalističkog realizma kao nove stvaralačke metode sovjetske književnosti bila su stalni, predmetom rasprava u književnom tisku, na skupovima pisaca, plenumima Orgkomiteta (usp. Urnov 1991: 138). Proleterska književnost je internacionalizirana 1930. godine na Harkovskoj konferenciji, a temelji socrealizma su postavljeni na Prvom kongresu sovjetskih pisaca 1934. godine u Moskvi. Maksim Gor'kij je u svom tekstu sa spomenutog kongresa jasno rekao koje su zadaće socrealističkog književnika „jednostavnim riječima

¹² V. I Lenin: *Partijnaja organizacija i partijnaja literatura* 1905.

¹³ Proletkult je ruska kratica za proleterske kulturno-prosvjetne organizacije. Prema zamisli ideologa (Lunačarskij, Bogdanov, Gor'kij) „proleterska kultura“ bi se razvila u radničkoj sredini bitno različitoj od „buržoaske“ (usp. *Hrvatska enciklopedija* 2016).

organizirati dobre, istinske forme svojih osjećaja, misli i svoj herojski rad“¹⁴. „Mi ne smijemo ni na sekundu zaboraviti da sve radništvo, slušajući nas, razmišlja o nama, da mi radimo pred čitateljem i gledateljem kakvog još nije bilo u povijesti čovječanstva“¹⁵. Nadalje, Gor'kij u tekstu inzistira na tome da književnosti „bratskih republika“ također trebaju biti realističke po formi i socijalističke po sadržaju i poziva ih da se u tome služe folklorom koji će pomoći u međusobnom upoznavanju kultura jer je Sovjetski Savez domovina mnogih naroda. Za Gor'kog je knjiga glavno i najmoćnije oružje socijalističke kulture i zalaže se za kvalitetu umjetnosti i borbu protiv buržoazne prošlosti i umjetnosti jer će jedino tako pomoći proletarijatu (usp. Gor'kij 1934: 5).

Stalin je uz pomoć Maksima Gor'kog, Anatolija Lunačarskog i Nikolaja Buharina osmislio naziv i zadaće metode. Neki od najvažnijih teoretičara sorealizma bili su Maksim Go'rki, Georgij Plehanov, Nikolaj Ivanovič Buharin, Pavel Todorov Pavlov, već spomenuti A. A. Ždanov, Leonid Timofeev i dr. Zagovarali su pragmatični karakter književnosti i realnu pozadinu koja ne trpi mistiku ili idealizam. Pavlov je pisao o tzv. *teoriji odraza* (prema Ludwigu Feuerbachu) prema kojoj je istinito ono mišljenje koje odgovara stvarnosti (Urnov 1991: 38). Gor'kij se zalagao za optimističku književnost s izrazitom funkcijom „ozdravljanja“ ruskog društva te time književnost dobiva odgojnu i agitacijsku ulogu.

Jedan od najgorljivijih teoretičara sorealizma Lunačarskij u svojem je izlaganju na Drugom plenumu Orgkomiteta Saveza sovjetskih pisaca 1933. godine iznio da sovjetska umjetnost mora biti u službi borbe i izgradnje novog besklasnog društva i oštro je osudio buržoasku umjetnost nazivajući je negativnim realizmom. Lunačarskij je izlaganje posvetio određivanju uloge umjetnosti i zaključio da umjetnost, a samim time i književnost, mora imati odgojnu i agitacijsku ulogu. Ona mora poticati narodne mase na preobrazbu društva, djela trebaju odražavati stvarnost pa je samim time i to realizam u kojem je stvarnost dinamična, ona je zadatak, razvoj. Osnovna pokretačka sila povijesti u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, prema Lunačarskom, je klasna borba. Umjetnik sorealizma aktivno sudjeluje u klasnoj borbi, on određuje svoj položaj u povijesnom procesu i određuje put povijesnog procesa. On otvoreno i svjesno služi postojećem socijalističkom stroju, njegovim interesima i ideologiji. Druga odrednica socijalističkog realista je da je on borben, on razumije socijalističku istinu i stvarnost pa je uloga sorealističke umjetnosti odgoj novog čovjeka. Socijalistički realizam za Lunačarskoga predstavlja borbu, on je graditelj uvjeren u komunističku budućnost

¹⁴ Prijevod autora (Gor'kij: *Reč' na Pervom Vsesojuznom s'ezde sovjetskih pisatelej 22 avgusta 1934.*, 1934: 2).

¹⁵ Prijevod autora (Gor'kij: *Reč' na Pervom Vsesojuznom s'ezde sovjetskih pisatelej 22 avgusta 1934.*, 1934: 7).

čovječanstva, vjeruje u silu proletarijata, njegove partije i vođe i razumije veliki značaj osnovne bitke i prvog koraka svjetske socijalističke izgradnje. Umjetnik socrealizma mora shvaćati osnovne zadaće revolucije, imati osjećaj revolucije, mora imati ono nešto što će zabrinuti čitatelja i vjerno predati njegovu misao i njegove osjećaje.

Andrej Sinjavskij, kritičar socrealizma, u svom članku *Što je socijalistički realizam? (Čto takoe socialističeskij realizm?, 1957. god.)* navodi da je najbolja definicija socrealizma dana u statutu Saveza sovjetskih pisaca 1934. godine. Definicija govori da je socrealizam osnovna metoda sovjetske umjetničke književnosti i književne kritike koja zahtijeva od umjetnika istinitu, povijesno-konkretnu sliku stvarnosti u njenom revolucijskom razvoju pri čemu se ta slika mora slagati sa zadaćom idejne preobrazbe i odgoja radništva u duhu socijalizma. Iz toga proizlazi odgojna i agitacijska uloga književnosti gdje je književnost instrument vladajuće ideologije i u službi je politike. To je jedan od književnih pravaca koji je u svojoj suštini najviše povezan sa politikom koja iskorištava književnost za djelovanje na mase i time utječe na način njihova mišljenja i života. Zadaća književnosti socrealizma je odgoj čitatelja i gledatelja u skladu s duhom socijalizma pa je dominantna vrsta odgojni roman u kojem se tematizira komunistička preobrazba pojedinca i cijelih kolektiva i propagiraju se sovjetski uspjesi i postignuća.

Socrealist ili „inženjer duša“¹⁶ je novi čovjek obogaćen učenjem Marksa, iskustvom borbi i pobjeda protiv ideoloških neprijatelja, produhovljen je stalnim „nadzorom“ („stalnom pažnjom svojeg druga i učitelja“; usp. Sinjavskij 1957: 1) komunističke partije. To je književnost strogo usmjerena na cilj, na djelovanje na čitatelja, slušatelja. Glavne odlike socrealističkog djela su: sretan završetak koji je uvijek u službi glavnog cilja iako je tužan za junaka, cilj mora odražavati vjeru u konačnu pobjedu socijalizma. Pozitivnost se uočava i u naslovima djela kao što su *Sreća (Ščastie, 1947. god.)* P. A. Pavlenka, *Pobjeda (Pobeda, 1979. god.)* A. B. Čakovskog, *Pobjednik (Pobeditel', 1937. god.)* K. M. Simonova. Dmitrij Urnov književnost socijalističkog realizma naziva književnošću povijesnog optimizma, optimizma takozvanog revolucionarnog razvoja (usp. Urnov 1991: 117). Socrealistička djela su posvećena radu neke tvornice, izgradnji elektrane, provođenju gospodarskih mjera i slično. Znači dozvoljene su teme koje se tiču izgradnje novog društva. Prema Sinjavskom djela su prožeta određenim dramatismom koji proizlazi iz strukture građene od određenih etapa na putu k višem cilju pa je tako svaki dan junaka samo korak do željenog ideala (socijalizma).

¹⁶ Staljin je pisce socijalističkog realizma nazivao „inženjerima duša“ kojima je zadaća bila odgoj sovjetskog čovjeka prema zahtjevima ideologije.

Osim dramatism Sinjavskij priznaje socrealizmu i određenu dozu psihologizacije na temelju unutrašnjeg svijeta junaka koji se kreće prema cilju i na tom putu se bori s ostacima buržoazne prošlosti u svojoj svijesti. Junak se „preodgaja“ pod utjecajem partije ili pod djelovanjem okoline. Djela su posvećena stvaranju budućeg idealnog čovjeka socijalizma kao što su na primjer romani *Mati (Mat')* Maksima Gor'koga iz 1906. godine ili *Kako se kalio čelik (Kak zakaljalas' stal')* Nikolaja Ostrovszkoga iz 1936. godine (analiza ovog romana u nastavku). Glavno načelo socrealističkih djela je prikazati život kakvim ga žele vidjeti i kakvim bi trebao biti.

Junak socrealističkog romana je pozitivan, posvećen svom idealu, dostojan je oponašanja i bez mana je. Njegove vrline su: idejnost, hrabrost, inteligencija, snaga volje, spremnost na žrtvu, usmjerenost na cilj. On zna što je dobro, a što loše i ne miješa crno i bijelo. Za njega nema unutarnjih sumnji, nemogućih pitanja ni neotkrivenih tajni, lako nalazi izlaz u najtežim situacijama poput nekog socijalističkog „Supermana“. On je ili kolhoznik, ili inženjer, ili graditelj, ili pionir, ili revolucionar, ili sportaš koji nema vlastitih granica. Junak ne može biti drugačiji jer su takvi zakoni metode.

Kako je već spomenuto, socrealistička djela su se pisala po točno određenim pravilima koja su određivali vladajući i time upravljali cjelokupnim stvaralaštvom. Na stvaranje socrealističkog kanona su utjecali politička pozicija pisca, čitalačka popularnost i književne zasluge. Tako su određena i djela-uzori kao što su: već spomenuta *Mati (Mat')* Maksima Gor'kog, *Čapaev (Čapaev, 1923. god.)* Dmitrija Furmanova, *Željezni potok (Železnij potok, 1924. god.)* Aleksandra Serafimoviča, *Cement (Cement, 1925. god.)* Teodora Gladkova, *Tihij Don (Tihij Don, 1928. god.)* i *Uzorana ledina (Podnjataja celina, 1932. god.)* Mihaila Šolohova, *Hod po mukama (Hoždenie po mukam, 1920. god.)* i *Petar Prvi (Pjotr Pervij, 1930. god.)* Alekseja Tolstoja, *Kako se kalio čelik (Kak zakaljalas' stal')* Nikolaja Ostrovszkog, *Poraz (Razgrom, 1927. god.)* i *Mlada garda (Molodaja gvardija, 1945. god.)* Aleksandra Fadeeva. Spomenutim autorima država je davala moćnu materijalnu podršku u vidu kuća, stanova i vikendica.

Na temelju jednog osnovnog sižea nastala su sva ostala djela, a najvažniji su bili sižei romana *Mati* i *Cement*. Katarina Clark u svojoj knjizi *Sovjetski roman: povijest kao ritual (Sovetskij roman: istorija kak ritual, 2002. god.)* navodi da je sovjetski roman spajao politiku i ideologiju s književnom tradicijom te izdvaja 6 glavnih elemenata koji su utjecali na razvoj sovjetske književnosti, a to su: sama književnost, marksizam-lenjinizam, tradicionalni mitovi i

glavni likovi radikalno nastrojene ruske inteligencije, različiti izvanknjiževni utjecaji (tisak, političke grupe, teorijska djela, službena povijest itd.), politički događaji, sudionici u političkim događajima. Clark, kao i Sinjavskij, socrealističkim romanima pripisuje ritualnost sižea što podrazumijeva sižee koji se ponavljaju sa vrlo malim varijacijama. Iz toga proizlazi i unifikacija jezika koji je prepun istovrsnih kodova i epiteta, socijalističkih parola i izreka, ali odlikuje ga i stanovita jednostavnost računajući na to da djela moraju biti razumljiva narodu jer su usmjerena na odgoj pojedinaca, a uzimaju u obzir i problem nepismenosti stanovništva.

Sovjetski roman, prema Clark, mora dočarati transformaciju koja podrazumijeva prijelaz od klasnog društva preko diktature proletarijata do besklasnog društva. Junaci moraju tu transformaciju proći da bi došli do konačnog cilja pa tako Clark izdvaja 2 vrste biografije junaka. Jedna biografija je pozitivna jer oslikava život proletera ili partijca, a druga je negativna i utjelovljuje život buržuja ili intelektualca čije se pravo lice pokazuje u spomenutoj transformaciji. Pozitivni junak je simbol boljševičkih ideala, svojim djelovanjem potiče čitatelja na borbu, njegov život mora utjeloviti jedan od stadija povijesnog dijalektičkog procesa. Junak svojim životom izražava „ono što mora biti“. Pa tako Clark lik sovjetskog romana uspoređuje sa likom žitija (svetačkog životopisa; hagiografije) koji je duboko religiozan, žrtvuje se za društvo i služi se jezikom i retorikom crkve. Simbolika fizičkih crta junaka žitija i junaka sovjetskog romana se podudaraju. Naborano čelo ili mučeničko lice sveca odgovara revolucionarnoj vjernosti i požrtvovnosti junaka sovjetskog romana, a ozbiljnost i mirnoća sveca odgovaraju predanosti revoluciji i vjernom služenju ideologiji. Motiv žrtve je svojstven i svecu i junaku sovjetskog romana jer se oba žrtvuju za viši cilj, svetac za vječni život, a sovjetski junak za socijalizam i „Novi svijet“. Jedna od najvažnijih karakteristika junaka socrealističkog romana je žrtva za revoluciju, ideologiju, više ciljeve i socijalističku budućnost. Ta požrtvovnost se očituje u odreknuću od ljubavi, vlastite sreće i obitelji u korist ideologije. Tako junaci posvećuju svoj život obrani ideje u koju čvrsto vjeruju, stvaranju nove, bolje i svjetlije budućnosti. Oni su nepokolebljivi u svojim namjerama i kada jednom shvate važnost izgradnje novog društva, posvećeni su tome do kraja života (ako ne aktivnim služenjem domovini, onda društvenim radom i obrazovanjem mlađih generacija u duhu socijalizma).

Suvremeni kritičar socrealizma Evgenij Sergeev u svom članku *Nekoliko zastarjelih pitanja (Neskol'ko zastarelih voprosov, 1991. god.)* ističe hijerarhiju žanrova, strogu tematsku hijerarhiju, jedinstvo događaja, jednomjernost karaktera junaka koji su izvor i uporište ideja i jedinstvo mjesta kao glavne odrednice socijalističkog realizma. Hijerarhija žanrova

podrazumijeva da se u socrealizmu oda cijeni neizmjereno više od satire i intimne lirike. Teme su određene strogo pa se tako javno priznanje daje prikazivanju događaja od državnog značaja i proizvodstvenoj tematici, a svakodnevnica junaka je podređena višem cilju i smatra se „nebitnošću“. Socrealistička djela ocrtavaju jedan događaj ili jedan proces kao što je na primjer proces stvaranja kolektiva uz novog rukovoditelja. Što se tiče jedinstva mjesta radnja socrealističkih djela se odvija na jednom mjestu, ili na gradilištu ili u tvornici ili na kolektivnom gospodarstvu. Sergeev zaključuje da socrealizam nije osnovna i vodeća književna metoda sovjetske umjetnosti i književnosti, već je to privremena i specifična metoda umjetnički utemeljena za vrijeme kulta ličnosti koja je na početku 60-ih god. 20. st. potpuno nestala.

Zanimljiv opis socijalističkog realizma dao je Aleksandar Gangnus u članku *Na ostacima pozitivne estetike (Na ruinah pozitivnoj estetiki, 1991. god.)*. On navodi da socijalistički realizam nije estetika i nije stvaralačka metoda, već je to u konačnosti zamaskirana religija bez koje nije moglo postojati Stalinovo carstvo zatočeničkog socijalizma. Umjetnike, pisce, glazbenike i druge kulturne djelatnike Gangnus naziva žderačima te religije. Igor Zolotusskij se slaže s Gangnusom i ističe da je socijalistički realizam izum totalitarnog sistema vlasti koja bi htjela svima upravljati i manipulirati, počevši od proizvodnje praška za pranje do proizvodnje stilova i proze. Evgenij Dobrenko zaključuje da je književnost socijalističkog realizma postala ono što je morala postati u sustavu totalitarne države – srp i čekić, moćni instrument „ispiranja mozgova“.

Jedan od glavnih uzora socrealističkih romana je roman Nikolaja Ostrovskog *Kako se kalio čelik* koji se u cjelovitom izdanju pojavio 1936. godine, a izlazio je u nastavcima 1930-1934. godine. Zašto je upravo ovaj roman bio vrijedan oponašanja socrealističkih pisaca?

Prvenstveno riječ je o razvoju i životu mladog Pavla Korčagina koji se na početku romana bori za svoju egzistenciju i egzistenciju svoje majke. Radnja je smještena u Ukrajini za vrijeme revolucije i građanskog rata. Roman prati Pavla Korčagina kroz trnovit put do uzornog boljševika. On se tijekom revolucije odlučio za boljševički put shvativši da ni jedna druga partija ne brani prava siromašnih i neobrazovanih: „Mornar je dobro znao svoj put i Pavle je počeo da čitavo ono klupko različitih partija s lijepim nazivima, da su svi ti socijalisti – revolucionari, socijaldemokrati, Poljska partija socijalista – zakleti neprijatelji radnika, a da je jedina revolucionarna, nepokolebljiva partija koja se bori protiv svih bogataša – partija boljševika.“ (Ostrovskij 1946: 75).

Korčagin se zbog viših ciljeva revolucije i žrtve za ideologiju odriče i mogućnosti da izgradi vlastitu obitelj: „Ali sam još uvijek za ono osnovno u 'Obadu' – za njegovo junaštvo, za beskrajnu izdržljivost, za onaj tip čovjeka koji zna podnositi patnje ne pokazujući ih svima i svakome. Ja sam za ovaj tip revolucionara za koga individualno ne znači ništa u poređenju sa socijalnim.“ (*ibid.*: 323). On razmišlja samo o svojoj zadaći i borbi za besklasno društvo te ne začuđuje zašto je upravo Korčagin postao književni lik. Sve njegove osobine su osobine i vrline socijalističkog junaka: požrtvovnost, usmjerenost na cilj, hrabrost, inteligencija, upornost, snaga volje, patriotizam. Iz navedenog citata zaključuje se da za Korčagina nema unutarnjih sumnji, on je odlučan i ustrajan u svom naumu i shvaća svoju ulogu u društvu kojoj je podredio vlastiti život: „Život je čovjeku najdraži. On mu se daje jedanput, i proživjeti ga treba tako da kasnije ne predbacujemo sebi da smo ga bez cilja proživjeli, i da ne crvenimo od stida zbog podle i sitničarske prošlosti, i da umirući možemo reći: 'Čitav život i sve snage posvetimo samo onome što je najljepše na svijetu: borbi za oslobođenje čovječanstva. I treba da što prije proživiš u životu, jer podmukla bolest ili neka tragična slučajnost mogu da ga prekinu.“ (*ibid.*: 233). Korčagin je čak tri puta bio na rubu smrti i jednom su ga i proglasili mrtvim, ali zahvaljujući snazi volje on se izvukao, ali posljedice posljednjeg ranjavanja su ostale. Više nije bio sposoban za rad, ali je uporno tražio da ga negdje zaposle jer će umrijeti ako neće ništa raditi i biti koristan društvu.

Zanimljivo je da je Korčagin u jednom trenutku pokazao slabost i razmišljao o samoubojstvu, no njegov revolucionarni duh mu nije dozvolio da poklekne: „Sve je to knjiški heroizam, bratac! Svaka budala zna da se ubije i u svako vrijeme. To je najbjedniji i najlakši izlaz iz situacije. Teško ti je da živiš – ubij se! A da li si pokušao da pobijediš takav život? Jesi li sve učinio da se izvučeš iz gvođenog obruča? A jesi li zaboravio kako smo sedamnaest puta na dan jurišali na Novgorod Volinsk i zauzeli ga usprkos svemu? Sakrij revolver i da nikom nikad o tome nisi pričao! Nauči se da živiš i onda kad ti život postane nepodnošljiv. Učini ga korisnim.“ (*ibid.*: 356). Tijekom života stekao je ugled pravog borca, boljševika i revolucionara. Kako je vrijeme odmicalo bio je sve slabiji, čak je i oslijepio i ostao nepokretan, no ni to ga nije spriječilo da obrazuje mladež koja ga je svakodnevno slušala i tako do kraja svog života služi narodu. Kraj romana je više nego pozitivan jer je Korčagin ostao u pamćenju budućih generacija i svojom upornošću je pokazao kako se vrijedi boriti za boljševičku budućnost.

Ostrovskij je roman obogatio sovjetskom retorikom pa se nerijetko na stranicama romana nalaze revolucionarne parole: „Ravno u lice čitača upravljani su prsti i pogled

crvenoarmejska. I natpis: 'Jesi li stupio u Crvenu armiju?'“ (*ibid.*: 122). „Boljševici su dobacili čitavom svijetu strašne riječi za buržuje: 'Proleteru svih zemalja ujedinite se!' Eto u čemu je naš spas, naša nada u srećan život: da radnik radniku bude brat. Stupajte, drugovi, u Komunističku partiju.“ (*ibid.*: 123)

Roman *Kako se kalio čelik* je odgojni roman što se može zaključiti čak iz patosa kojim je roman prožet. Korčaginove riječi su savjet i putokaz svim sovjetskim čitateljima kako treba živjeti i čemu podrediti svoj život. Roman propagira borbu protiv klasnog društva, dobrobit revolucije i vjeru u bolju boljševičku budućnost.

3.3.2. Socrealizam u hrvatskoj književnosti

Kao što je poznato, utjecaj Sovjetskog Saveza tijekom i neposredno nakon Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji je bio golem pa je tako i književno stvaranje slijedilo zakone socijalističkog realizma, dominantne metode u sovjetskoj književnosti. No, socijalistički realizam je već 30-ih godina prodirao u hrvatsku književnost o čemu svjedoči sukob na književnoj ljevici. „Socijalistički realizam možemo odrediti kao normativnu književnu doktrinu koja se konstituirala u tridesetim godinama unutar sovjetske književnosti i obuhvatila druge nacionalne književnosti Sovjetskog Saveza, a poslije drugog svjetskog rata njezine su se temeljne norme priznavale i u književnostima drugih zemalja koje su prihvatile socijalistički model kakav se bio razvio u SSSR-u.“ (Flaker 1986: 301) U Jugoslaviji je doktrina socijalističkog realizma prihvaćena 30-ih godina, ali se naziv zbog cenzure nije upotrebljavao. Pomoću prijevoda sovjetskih pisaca socrealizam se pokušao popularizirati pa su se prevodili A. Majakovskij, M. Šolohov, A. Fadeev i N. Ostrovskij, a u časopisima su se pojavljivali i teorijski članci sovjetskih kritičara. Socrealizam u jugoslavenskoj književnosti nije prestao postojati odmah nakon sukoba Tita i Stalina, već je sve do 1952. godine bio prihvaćena književna metoda pa ga je nezaobilazno spomenuti jer se proteže i u razdoblju kojim se ovaj rad bavi.

Socrealizam je metoda potpuno ovisna o vladajućoj ideologiji i partiji te je najviše pod utjecajem izvanknjiževnih čimbenika nego ijedna druga književna metoda. Književnost je imala agitacijsku, odgojnu i socijalno-pedagošku funkciju. „Ona (književnost) zapravo prevodi ideološki diskurs u umjetnički jezik, i to tako da popularizira aktualne ideje i političke parole, tendenciozno slavi tekovine revolucije, idealizirano prikazuje socijalističku zbilju te

pravilno tumači smisao klasne borbe. To su bila pravila dogme.“ (Nemec 2003: 6). Politika, tj. ideologija je određivala koji pisci su podobni, a koji zaslužuju progon, pa i smrt. Jugoslavenski vođe su slijepo vjerovali u točnost sovjetskih teorija i prigrlili su ih bez kritičkog odmaka pa je tako književna sloboda bila strogo ograničena. „Književnost se – po shvaćanju tadašnjih literarnih birokrata (koji su se, u ime Partije, brinuli za „ideološku ispravnost“ objavljenih tekstova) – ne smije baviti društvenom kritikom, ali ni intimističkim preokupacijama, subjektivnim viđenjima i tragičnim osjećajima; ona ne smije bježati u prostore fantastičnoga i iracionalnoga. Književno djelo treba da bude linearno, transparentno, komunikativno, neproblematično, aplikativno; avantura duha shvaća se kao subverzija protiv jasnoće i preglednosti „zadatka“.“ (Nemec 2000: 278).

Teoretičari hrvatske književnosti se slažu da je to bilo vrijeme u kojem su nastajala djela upitne kvalitete i da hrvatski pisci socrealizma nisu uspjeli oponašati svoje uzore iz Sovjetskog Saveza. Kvaliteta u socrealizmu nije bila toliko bitna koliko je bilo bitno da je djelo na tematskoj i sadržajnoj razini u skladu sa zadaćama metode. Uz to nedostajala je kritičnost, objektivnost i distanciranost. „Književna djela, naime, koja su pisana po naputku socrealističke estetike imala su unaprijed osigurano uvažavanje i društveni ugled budući da su strukturalno ugradila prigodni karakter, obrađivala zbivanja iz „slavne“ neposredne prošlosti, odnosno sadašnjosti (obnova), a na koncept su se predratne socijalne književnosti naslanjale maksimalističkim i utopijskim zahtjevom: riječju revolucionirati čovjeka, pa dakle i društveno-povijesnu scenu.“ (Milanja 1996: 36). Osim ideologizmu i utilitarnosti, Milanja manjak kvalitete i antilarpulartizam pripisuje shematičnosti, jednostranosti, jednoplošnosti, naglašenijoj eksplicitnoj tendenciji, ponavljanju motiva, neselekcioniranju građe, siromaštvu izričajne razine ili prenaglašenom regionalizmu (usp. *ibid.* 36). Isto mišljenje dijeli i Stanko Lasić navodeći da je socrealizam „etapa najsiromašnija mišlju i duhom“ (usp. Lasić 1970: 49). Lasić izdvaja tri vrste socrealističke književnosti: socrealistička književnost u nacionalnom vidu, socijalna književnost u seljačkom vidu i socrealistička književnost u proleterskom vidu. Socrealistička književnost u nacionalnom vidu pretpostavlja „narodni individualitet, široke narodne mase i kolektivni doživljaj narodnih boli i radosti“ (usp. *ibid.* 78). Seljački narod kao nosilac narodnog individualiteta i kontinuiteta je glavna odrednica socrealističke književnosti u seljačkom vidu, a socrealistička književnost u proleterskom vidu nije zaživjela u hrvatskoj književnosti, no njeno glavno obilježje je da su radnici nosioci radnje (usp. *ibid.*). Ključne odrednice socijalističkog realizma su bile partijnost, narodnost, odgojnost i tipičnost. Već i sami pojmovi govore da je to književnost usmjerena na političke i

partijske ciljeve te obiluje tipičnim likovima, situacijama i mjestima, stvarana je za široke narodne mase da bi se moglo odgojno djelovati na njih, a samim time narod je važan čimbenik i nositelj razvoja.

Pokušaji socijalističkog realizma u hrvatskoj književnosti su ostali samo na pokušajima. Čak i oni romani koje Krešimir Nemeć izdvaja kao socrealističke (Josip Barković: *Sinovi slobode*; Milan Nožinić: *Demonja*; Mate Beretin: *Posljednji marš*; Vladimir Čerkez: *Sunce u dimu*) su daleko od te estetike. Zanimljiv je roman Vjekoslava Kaleba *Divota prašine* koji je daleko od socrealizma iako su likovi partizani, ali borba za vlastitu egzistenciju je taj roman obogatila psihologizacijom i roman odvela u drugom pravcu. „No, zanimljivo je upozoriti da gotovo i nema ratne epopeje, velikih sudara, pokreta masa, borbi, pa je donekle i razumljivo odsuće monumentalnosti, prevelike patetičnosti, realističkih opisa topografije i detalja, nego je to uglavnom prelomljeno kroz nutarnji, individualni doživljaj. Monumentalizam je, jamačno, zadržan za ideološku razinu. Svoju ljudsku intimu ti likovi najčešće otkrivaju u kriznim situacijama kada se ruši njihov, obično, patrijarhalni, virilni, solarni model svijeta, ili pak u intimnim trenucima, u sudaru s lunarnim načelom. Tada se ti gorštaci iskazuju kao lomne ličnosti.“ (Milanja 1996: 40). Ivana Peruško pak navodi samo Ivana Dončevića kao jedinog autora socrealističkih romana u hrvatskoj književnosti (usp. Peruško 2014: 6).

Kao potvrdu neuspjelog oponašanja sovjetskih uzora Nemeć navodi i nedostatak proizvodnog romana sve do Simićevog romana *Braća i kumiri* iz kasne 1955. god. Proizvodni roman je u sovjetskom socrealizmu jedan od glavnih vrsta romana u kojima su se okušali poznati pisci kao što su Fjodor Vasilević Gladkov, Leonid Maksimovič Leonov, Valentin Petrovič Kataev i dr. (usp. Nemeć 2003: 14). Krešimir Nemeć socijalistički realizam određuje kao dogmu koja od umjetnika zahtijeva „konkretno opisivanje društvene zbilje i vrednovanje društvenih pojava u skladu s potrebama partije“ (*ibid.*: 6). Za Nemeća je dogmatizam socrealističke kritike naivan, a didaktika primitivna.

Temeljno načelo socrealizma je zahtjev za odgojnom, socijalno-pedagoškom društvenom funkcijom književnosti i umjetnosti i vrednovanje zbilje sa stajališta socijalizma i partije (načelo partijnosti). Stvarani su likovi – nosioci etičkih i društveno-političkih vrijednosti koju su bili primjer pozitivnih junaka i reprezentanti određenih društveno-političkih težnji (načelo tipičnosti). Teme tzv. socrealističkih romana u hrvatskoj književnosti su bile potpuno u skladu s dogmama vladajuće ideologije koja na jugoslavenskim prostorima

podrazumijeva opozicijske parove kao što su partizani vs. Nijemci/ ustaše/četnici; klasno svjesni radnici vs. buržujci; heroji vs. kukavice; zadrugari vs. kulaci; pravovjerni komunisti vs. reakcionarna inteligencija; posvećeni vs. odbačeni (*ibid.*: 9). „Događaji iz nedavne slavne prošlosti (antifašistički rat), prikaz optimizma i idealizma, obnova razrušene domovine (radne akcije, osnivanje zadruga, obnova pogona), borba protiv ideoloških neprijatelja, portretiranje novog čovjeka, proletera i revolucionara, samo su neke od prihvatljivih tema. Djela se temelje na političkim mitovima kao što su „mit narodnog zdravlja, mit o proletarijatu, mit revolucije kao socijalni i eshatološki sadržaj, mit zajednice kao socijalističkoga kolektiva, mit oca/autoriteta, paternalizma (zajednička sudbina = naš svijet).“ (Milanija 1996: 36).

Pozitivan junak kao nositelj i vodič radnje je i u hrvatskom socrealističkom romanu imao središnje mjesto u navedenoj tematici. Njegove vrline su preuzete iz sovjetskih socrealističkih romana pa on služi kao primjer drugima, hrabar je i požrtvovan, uzoran komunist i klasno svjestan radnik. Njemu su suprotstavljeni neprijatelji partije, kukavice, izdajice itd. što svjedoči crno-bijeloj karakterizaciji.

Da stanje u hrvatskoj književnosti nije bilo potpuno u skladu s socrealističkim realizmom svjedoči i Krešimir Nemeć koji navodi da su malobrojni hrvatski socrealistički romani imali jako slabu recepciju jer je agitacijska uloga odbijala čitatelje. Socrealizam u hrvatskoj književnosti nije imao odraz u praksi jer romani koji se svrstavaju pod socrealističke, daleko su od svojih primjera u sovjetskoj književnosti prvenstveno zbog manjka teorijske literature i nepoznavanja srži sovjetskog socrealizma. Najviše je zaživio u teoriji i književnoj kritici koja je oštro osuđivala odmak od metode dok su najgorljiviji kritičari brzo promijenili mišljenje i osudili metodu kao ograničenje slobode stvaralaštva. „Socrealizam u hrvatskoj književnosti nije se osjećao toliko u sâmoj književnoj proizvodnji koliko u stvaranju jedne restriktivne, destimulativne atmosfere koja je priječila razmah umjetničke kreativnosti.“ (*ibid.*: 21). S takvim stavom slaže se i Slobodan Prosperov Novak te navodi da je socrealizam isprazna metoda, potpuni promašaj i pokazatelj da nije uvijek dobro sve što dolazi iz Sovjetskog Saveza: „Ono što se u Rusiji nazivalo socijalističkim realizmom nije u književnoj stvarnosti bilo drugo doli isprazno zagovaranje kulturne revolucije za koju se trebalo vjerovati da se vodi u ime obnovljenog čovjeka kojemu je glavni cilj izgradnja socijalizma. Ta ideja imala je i u Hrvatskoj, i to posebno u prvim godinama nakon završetka rata, čitav niz grlatih zagovornika. (...) U prvom planu tih novokomponiranih ideologa bio je zagovor revolucionarne čistoće, zatim afirmacija književničke povezanosti s masama te, konačno, poziv na permanentnu borbu protiv unutrašnjih neprijatelja. Bile su to tri temeljne

ideološke fantazmagorije ranog socijalizma i one su proizvele mnogo loše literature.“ (Novak 2004: 406). Budući da je nedostajalo djela s tematikom radnih akcija i obnove zemlje, vlast je poticala pisce tako da ih je slala da osobno sudjeluju u takvim događajima što im je trebalo poslužiti kao inspiracija za pisanje (usp. Šarić 2010: 14).

Jedan od romana koje Krešimir Nemeć izdvaja kao reprezentativne za socijalistički realizam u hrvatskoj književnosti je roman Josipa Barkovića *Sinovi slobode* iz prijelomne 1948. godine. *Sinovi slobode* su najbliži sovjetskom obrascu socijalno angažirane književnosti što se tiče hrvatskog korpusa tzv. socrealističkih romana. Glavna tema je oslobodilački rat, tj. akcije i pothvati omladinaca partizana iz Divosela. Radnja se na početku smješta u razdoblje neposredno nakon talijanske kapitulacije 1943. godine, spominje se poznata VI. lička divizija i VII. *neprijateljska* ofenziva, govori se o zbivanjima u Drvaru od 1. do 5. svibnja 1944., česta su sjećanja na ustaške zločine 1941. itd. Roman je estetski slabije kvalitete, obiluje prenaplašenim vrijednostima ko što su rad, zajedništvo, borbenost, hrabrost, požrtvovnost, ali kao što je i poznato, kvaliteta je bila u drugom planu što je Barković nadomjestio političkom temom. Njegovi likovi su tipični likovi boraca, hrabrih mladih ljudi spremnih na obranu svoje zemlje koji su izvrsno poslužili kao primjer čitateljima. Kompozicija roman je linearna i prati događaje iz neposredne ratne prošlosti u Lici. Događaji, nazovimo to pustolovine, nižu se jedan za drugim bez posebne analize. Pri tome pripovjedač je socijalno angažiran, njegov ton uvijek naglašen i osjeti se da svojim stavom želi djelovati na čitatelja. Čak je i opis pejzaža i sam pejzaž ideološki obojen pa tako kopnjenje leda i sunce visoko na nebu podrazumijeva pobjedu i kraj okupacije sela. U romanu nema traga psihologizaciji likova, a ni individualizma. Sve je podređeno kolektivu, borbi protiv neprijatelja i jakom dijalektičkom sukobu naši-njihovi, partizani-ustaše, četnici, fašisti. Neprijatelji pri tom nisu pošteđeni najgorih riječi i najgore osude, doslovno su demonizirani: „Borci su se veselili što će konačno satrti to leglo najstrašnijih zločinaca i s tjelesima nekoliko hiljada djecoubojica nagnojiti okolna neplodna polja, zarasla u vrištinu.“ (Barković 1948: 89). Junaci se bore jedni za druge bez obzira jesu li u konfliktu ili nisu jer privatni život nije bitan u odlučujućem trenutku za život cijele zemlje i naroda. Kao i u romanu *Kako se kalio čelik* ljubavna tematika je potpuno sporedna, likovi (Vlado i Bosa) se odriču ljubavi i žrtvuju se za slobodu zemlje i više ciljeve: „Držeći se za ruke kao djeca, osjećali su, da njihova ljubav ne ruši ni trunku njihove komunističke aktivnosti, i to ih je ispunjavalo srećom, čistom i sveobuhvatnom, bez sjene i mrlja.“ (*ibid.* 32). Ljubav je ipak svoje mjesto dobila na kraju romana kada su svi odahnuli i spremni su za novi život u novoj zemlji po njihovoj mjeri.

Temelj radnje nose dječaci Radan i Mirko koji su potpuna suprotnost, no bore se na istoj strani samo što je Mirko u početku zabušant i zbog ljubomore na vođu odreda Radana sabotira cijeli odred. No, Mirko s vremenom shvaća svoju pogrešku i mijenja svoje stavove i ponašanje, ali završava tragično te pogiba u borbi s ustašama. Mirko je primjer pozitivne transformacije i simbol preispitivanja i pronalaska „pravog puta“ te treba u čitatelju probuditi svijest o tom „pravom putu“ i potaknuti ga da i on transformira svoj život. Radan je pak simbol požrtvornosti i zajedništva.

U romanu se kao likovi pojavljuje i puno djevojaka koje pomažu mladim borcima, njeguju ranjene, nose hranu, ali jasno je razgraničeno tko barata oružjem, a kome je mjesto u selu. I dalje je to patrijarhalni, ruralni svijet u kojem je žena domaćica i ona ostaje u selu dok dječaci na kraju romana odlaze na školovanje u grad. Iz tog razloga Maša Kolanović i navodi da se roman ne bi mogao zvati „Sinovi i kćeri slobode“ (usp. Kolanović 2011: 205).

Titov kult nije izostao u romanu pa tako Dragaš nakon oslobođenja svoju radost izražava izvikujući Titovo ime i uspoređuje ga s prorokom: „Nemajući više riječi kojima bi izrazio svoju sreću, Dragaš smače Titovku s glave i drhtavim glasom kliknu: 'E, družo Tito, rođeni naš, sve se zbilo baš onako, kako Ti reče još prvog dana!'“ (Barković 1948: 243). Osim Titovim kultom koji je odraz Stalinovog kulta, Barković je svoje simpatije prema Sovjetskom Savezu izrazio i u ponašanju likova koji su vjerovali u snagu Rusije: „Bez mnogo razmišljanja i zapitkivanja, kao nešto što se razumije samo po sebi, znali su i vjerovali, da je na kraju pobjeda na strani Rusije i partizana.“ (*ibid.*: 53). Optimističan završetak je prisutan jer je zemlja oslobođena, mladi mogu krenuti u novi život i izgradnju bolje, socijalističke budućnosti.

Ista, ratna tematika, ali različita estetika nalazi se u romanu Vjekoslava Kaleba *Divota prašine* iz 1954. godine kada je socijalistički realizam već gubio svoj utjecaj i autori su imali veću slobodu stvaranja. Slobodan Prosperov Novak ovaj roman smatra početkom kraja socrealizma u hrvatskoj književnosti jer je Kaleb u svojem romanu raskrstio s ideologijom i propagandom: „Tek je u devetoj poratnoj godini Vjekoslav Kalebu pošlo za rukom da u ratnom romanu *Divota prašine* pokaže kako se i o pobjednicima može pisati umjetnički zrela proza i kako se o strašnom iskustvu antifašističkog rata mogu pisati tekstovi koji nisu samo propaganda komunističke ideologije.“ (Novak 2011: 391). Za razliku od socrealističkih romana ovom romanu se pripisuje kvaliteta i inovativnost. No u romanu ima socrealističkih momenata, ali je bitnije da roman u cijelosti nije i ne može biti socrealistički.

Prvenstveno riječ je o romanu u kojem borba za oslobođenje i više ciljeve nije u centru zbivanja, već je u centru borba za vlastitu egzistenciju: „Za Dječaka i Golog, nasuprot tome, kao da njihova brigada sadrži u sebi i sam smisao njihova ratovanja, i kao da im ratovanje bez nje i nije moguće. Dobro se to vidi onda kad naiđu na neku partizansku jedinicu, te ih zapovjednik pozove da joj se pridruže: oni to odbijaju, jer su svjesni da njihova potraga za brigadom ima neki dublji smisao koji očito nije samo vojnički, nego je i posve osoban. Izlazi, dakle, da je sudbinski zadan i sam cilj i težnja junaka prema tome cilju, te i da je to temeljni raspored motiva; sve drugo nalazi se u službi nastojanja da se taj raspored što plastičnije prikaže. Dječak i Goli zajedno putuju prema partizanskom štabu i na putu nailaze na razne prepreke, najveće od njih su glad, hladnoća i neprijatelj. Goli je jednom prilikom ostao bez hlača pa je svima koji su ih susreli čudna njegova pojava.“ (Pavličić 2011: 8). Vjerojatno je Kaleb pokušao ostati vjeran modelu i time simbolizirati požrtvornost, no Goli bez hlača prije djeluje groteskno nego junački.

Roman obiluje scenama iscrpljenosti i borbe za preživljavanje, Goli i Dječak susreću mrtve tifusare, staricu i pokojeg čovjeka. Kaleb prvenstveno pažnju posvećuje portretiranju zanimljivih likova i zapažanjima životnih pojava. Roman nema nekog posebnog zapleta ni napetosti, već je prožet opservacijama pa tako Goli i Dječak ulažu nadljudske napore da stignu na cilj i ostvare smisao svojeg života. Na kraju su toliko iscrpljeni da su ih žene koje su susreli na putu ponijele na nosilima do štaba. Unatoč nedostatku napetosti, u središtu romana je kretanje, putovanje glavnih likova i potraga za smislom vlastitog života što Pavličić uspoređuje sa srednjovjekovnim žanrom putovanja u kojima putnik nailazi na mnoge prepreke i iskušenja, ali na kraju putovanja nalazi smirenje (usp. Pavličić 2011: 14). Cilj Golog i Dječaka je da susretnu brigadu i samim time i ispunjenje jer ne mogu živjeti u samoći.

Goli je primjer hrabrog borca i iskusnog mladog čovjeka koji svojim savjetima odgaja mladog Dječak, ne žali se ni na što i sve teškoće podnosi s optimizmom: „Bilo je pred njim mlado lice. Nije Golom bilo nego oko 25 godina, ali na mršavu, koščatu, preplanulu licu i u modrim, nekako skrivenim očima, ali ne skrivenim očima, nego zaštićenim mladim pretankim borama, bilo je mnogo mirne svijesti o iskustvu koje ga ne može prevariti. I bilo je mnogo prepuštanja nekom zakonu ljudskom, nekom nepoznatom zakonu, a koji se njemu činio prisutnim. Možda je to bio neki izažetak onoga što je čuo, čitao, doživio, o revoluciji, a možda i sasvim samostalno iskustvo. Ali je Dječak svakako vidio nepokolebljivu odluku, ili smirenost, ili volju, ili, najbolje, prepuštanje zakonu borbe, držanje mjesta koje će, ma kako ga razmotrio, biti jedino razumno, jedino moguće.“ (Kaleb 1969: 122). Goli je svjestan da ima dužnost prema domovini, no shvaća da su prvenstveno bitne čovjekove osnovne potrebe i za

razliku od Barkovićevih superjunaka koji uspijevaju unatoč svemu preživjeti i nadljudskim snagama doći do pobjede, Goli ostavlja dojam realnosti. Dječak je svjestan da će preživjeti samo ako su jedan uz drugoga te oba nastoje jedan drugog zaštititi u čemu se očituje njihova ljubav prema životu. Obojica su vjerovali da će se sve na kraju sretno završiti te ih je to držalo na životu i tjeralo dalje kao i dječake iz Barkovićeve socrealističkog romana: „U njima je bila usađena ona vjera u dobar kraj s kojim su prvoga dana pošli u borbu, a ta im je inercija imala još uvijek zalihe“ (Kaleb 1969: 127). Dok Barković ima samo loše i ružne riječi za neprijatelje, Kaleb se ne obrušava na njih bez milosti, čak junaci u jednom trenutku uspoređuju svoje s Nijemcima: „Talijan razumije da ti nećeš ništa drugo nego preći cestu i skloniti se na sigurnije mjesto, to je njemu blisko, ali Nijemac to ne razumije. Nijemac razumije samo svoju dužnost. Možda su... Nijemci kao i mi...“ (*ibid.*: 135). Vjera u novi svijet je prisutna i kod junaka ovog romana. Oni stvaraju taj novi svijet: „Ako se ne bojiš smrti, smrt ne želi druga, ako čuvaš kuću, plamen traži polje. Nije lako mulac, svijet se novi stroji. Svijet novi, moj stari prijatelju!“ (*ibid.*: 156).

Pavao Pavličić navodi da je ovaj roman alegorija potrage junaka za srećom, potrage za smislom života i potrage za razlozima vlastitog putovanja (usp. Pavličić 2011: 1). Vrijeme radnje nije strogo vezano za Drugi svjetski rat, osim toga što su Goli i Dječak pripadnici partizanskih snaga, pa je to djelo univerzalno te je ostalo popularno i nije otišlo u zaborav kao većina socrealističkih djela. Što se tiče likova, njihova imena su opisna. Ne znamo kako se zove Dječak, Goli, a ni ostali likovi koje ova dvojica susreću, ali njihova prava imena pripovjedaču nisu ni bitna. Pavličić to objašnjava nevažnošću kako se tko zove, već su bitne druge stvari koje ljude čine ljudima: „Nije teško pogoditi zašto je s imenima upravo tako: nije kod ljudi važno ni ime ni podrijetlo, važno je samo djelovanje i pripadnost istoj strani u ratu. U ratu su ljudi ili skupa ili jedni protiv drugih, i može se zaboraviti njihova osobna popudbina. U nekom smislu, posve su dovoljna opća imena, jer Dječak je predstavnik svih mladih boraca, a Goli predstavnik svih zrelih. Osim toga, riječ je o tako iznimnoj i tako sudbonosnoj situaciji, da prestaje biti važno sve što čovjek inače nosi sa sobom kao dio vlastitoga identiteta: prošlost, obitelj, pokrajinsko podrijetlo. U nekom smislu, on je postao netko drugi kad se našao u ratu, i u ratu on sam sebe iznova stvara, pa za priču i jest presudan samo njegov odnos prema ratnim zbivanjima, i ništa drugo.“ (Pavličić 2011: 5)

Roman *Divota prašine* je dokaz da se povijesna i umjetnička istina mogu i poklapati te roman predstavlja korak naprijed prema novim modelima i novim estetikama koje su se pojavile pedesetih godina nakon „pada“ socijalističkog realizma.

Socrealizam je svoj vrhunac u hrvatskoj književnosti dosegao u razdoblju 1945-1948. godine kada je književna kritika oštro osuđivala metodi nepodobna djela i snažno se obrušavala na autore koji socrealističku estetiku nisu prihvaćali. Kritika je odigrala ključnu logu u određivanju nove društvene funkcije književnosti. Kritičari su imali zadaću da postavljaju norme i zakone književnog stvaralaštva, a na piscima je bilo da te zakone i norme ispunjavaju. Stoga su u svojim tekstovima naglašavali idejnost i partijnost. Mataga u knjizi *Književna kritika i ideologija* iz 1995. god. navodi sve zadatke koje je KPJ namijenila književnosti odnosno književniku: odgajati narod, izgrađivati budućnost, uočavati novog čovjeka, istinski odraziti stvarnost, boriti se protiv utjecaja buržoaske reakcije, stvoriti što više djela o udarnicima, izgrađivati socijalističko društvo, učiti i proučavati marksizam-lenjinizam. Neki pisci su u početku prihvatili metodu socijalističkog realizma po uzoru na sovjete¹⁷ pa je tako Ervin Šinko veličao umjetnost socijalističkog realizma nazivajući ga umjetnošću proletarijata, umjetnošću socijalističkog društva i novoga čovjeka. „Zbog toga se prvi kritički radovi poslije oslobođenja, izuzev nekolicine, rađaju većinom iz ažurnih potreba dana i nose u sebi uz publicistički ton i karakter i određenu ideološko-odgojnu svrhu, kao posljedicu utilitariziranih estetskih shvaćanja, koja su se vrlo brzo i bujno počela razvijati u glavama umjetničkih teoretičara, ideologa, i – što je najopasnije – administratora. Skup tih utilitarističkih estetskih shvaćanja proglašen je jedino valjanom estetikom, a njihov porod (ustvari nedonošće) „socijalistički realizam“ jedino pravom i valjanom umjetničkom metodom.“ (Pavletić 1965: 674) Osim Šinka i Šime Vučetić je bio u početku „fasciniran“ socrealizmom pod utjecajem partijskih ideja, no promijenio je mišljenje navodeći u svojem članku *O našoj suvremenoj kritici* da se treba oduprijeti tome da je književnost sluga ideologiji „da se ne bi vrag povampirio“ (usp. Vučetić 1960:16). Mataga zaključuje da se hrvatska književna kritika (1945-1952) ne bavi eminentno književnim problemima, već brine za ideološke, socijalno-političke i socijalno-ekonomske aspekte i motive književnih djela.

Jedan od najvećih zagovaratelja socrealističke metode u hrvatskoj književnosti bio je Marin Franičević, djelatnik Agitpropa i voditelj kulturno-umjetničkog odsjeka te zaduženi za pravovjerno pisanje književnih časopisa. On je zagovarao sovjetsku književnost, njezin patriotizam i humanizam, demokratski borbeni karakter, visoke društvene ideale i oslobodilački patos (usp. Mataga 1995: 59). Smatrao je da je književnost socijalističkog realizma jedini mogući put i pravi odraz jugoslavenske stvarnosti te da „inženjer duša“ mora

¹⁷ Ivo Andrić je napisao nekoliko pripovjedaka u maniri socrealizma (*Dedin dnevnik*, *Elektrobih*, *Sjeme iz Kalifornije* i *Priča o kmetu Simanu*). Ne treba izostaviti i Vladimira Nazora koji se borio u redovima partizana i napisao roman *Kurir Loda* (1946).

biti jedan od boraca za ostvarenje Petogodišnjeg plana, mora shvatiti novog čovjeka, heroja borbe i rada: „S oslobođenjem, konačnim oslobođenjem koje je svakoga dana sve bliže doći će novo djelo, djelo po kojem će oslobođenje dobiti svoj puni smisao: izgradnja novog života. Naša književnost treba da u toj izgradnji odigra značajnu ulogu.“ (Franičević 1948: 197). Franičević je bio fasciniran Sovjetskim Savezom i njegovom pobjedom protiv fašizma te je svaku priliku iskorištavao za glorifikaciju te najveće zemlje socijalizma: „Ali je pred Moskvom stajao crvenoarmejac koji je znao što je sloboda i zašto se za nju bori. Tamo je stajao sovjetski radnik, kolhoznik, intelektualac braneći svoju zemlju, on je branio velike tekovine Oktobra, sovjetski poredak, i konkretno svoju tvornicu, svoju kuću, ukratko istinsku domovinu.“ (*ibid.*: 201). Franičević je najbolji dokaz koliki je bio utjecaj Sovjetskog Saveza u Jugoslaviji za vrijeme i neposredno nakon Drugog svjetskog rata. On nije mogao nahvaliti sovjetska postignuća i često je isticao Lenina kao čovjeka koji je promijenio svijet.

Neosporno je da je Franičević, kao i mnogi drugi kritičari, vidio uzor u Sovjetskom Savezu i pravi put kojim Jugoslavija treba ići pa je i sovjetska književnost obrazac koji je trebalo slijediti: „Nijedna druga književnost u svijetu nije odigrala tako veliku ulogu u društvenom životu kao ruska. Ruska je književnost XIX. stoljeća, kao što je poznato, bila decenijima moćan faktor u borbi za slobodu naroda, za nezavisnost zemlje i za progresivne ideje čitavog čovječanstva“ (*ibid.* 227). On je postavio pred književnike zahtjev da trebaju odraditi i osvijetliti svoje doba, oblikovati i umjetnički „oživiti gigantsku borbu i herojski lik našeg čovjeka“, dokumentirati pred budućim generacijama kako je ogromno djelo izvedeno (usp. *ibid.*: 216) Franičević objašnjava „inženjerima duša“ kako treba pisati, koje osobine junaka su prihvatljive te koje su zadaće i funkcije književnosti pa tako junak mora biti heroj rukovoditelj na frontu i u pozadini, lik uđarnika. Književnost je trebala dati sliku narodne snage u stvaralačkom naponu, opjevati i naslikati stvaranje bratstva i jedinstva jugoslavenskih naroda, ljubav prema domovini (usp. *ibid.*: 216). „Zatim naša književnost treba da do kraja demaskira i razgoliti mračne ostatke prošlosti, da razgoliti do kraja sve vidove izdajstva počinjenih prema narodu, da ukaže narodu na lažne pastire, farizeje i izdajnike među dijelom klera koji bi pod krinkom naše vjere da naš narod ponovno vrata u ropstvo i mrak.“ (*ibid.* 216). Ukratko književnost je prema Franičeviću trebala iskazati istinu o vremenu i ljudima u njemu. On je odao počast ruskim klasicima i, naravno, suvremenim sovjetskim piscima i naglašavao da oni trebaju biti škola za naše pisce. Oštro je osuđivao buržoasku, kapitalističku kulturu te kao neosporiv uzor piscima isticao Maksima Gor'kog i njegov roman *Mati* u kojem je prvi put dan lik borca za besklasno društvo.

Franičević je kao kulturni i politički djelatnik imao zadaću upravljati cjelokupnim stvaralaštvom i određivati što i kako treba pisati. Na oštrici njegove kritike našli su se i Dobriša Cesarić i Vesna Parun. Zamjerio im je individualizam, izostanak ideološke funkcije književnosti, a poeziju Vesne Parun je nazvao „bolesnom poezijom“ prepunom pesimizma i mračnih i individualiziranih stihova. Književnici nisu imali previše izbora: ili prihvatiti socrealističku praksu i tako iznevjeriti umjetničke postulate, ili ostati vjeran umjetnosti i riskirati ideološku osudu (slučaj s Vesnom Parun) ili šutjeti i čekati bolja vremena za umjetnost i umjetnike.

Da je i 1949. godine socrealizam i glorifikacija Sovjetskog Saveza bila aktualna i prihvatljiva svjedočio je i Ervin Šinko: „Staljinovo 'pišite istinu' znači, da je umjetnikov zadatak oblikovati suvremenu i čitavu istinu, a čitava je istina dijalektička, proleterska, ona je socijalistička istina stvarnosti.“ (Lasić 1970: 254). No Šinkov roman *Četrnaest dana* (1947.) o mađarskoj društvenoj i političkoj stvarnosti tridesetih godina nije zadovoljio socrealističke norme pa su ga Barković i Dončević iskritizirali zbog izobličene stvarnosti, formalizma, psihologizma i konstruktivizma (usp. Nemeč 2003: 15). Zanimljivo je da je Šinko kao gorljivi zagovaratelj socrealizma u umjetnosti neuspjelo odgovorio na taj zahtjev u svojim djelima pa ne začuđuju sudbine onih pisaca koji su svjesno odbijali ideološku, agitacijsku i propagandu funkciju umjetnosti.

No, fascinacija socijalističkim realizmom nije dugo potrajala, a za to je najviše zaslužan Miroslav Krleža, nekad veliki štovatelj Sovjetskog Saveza i Leninovog kulta koji je „svojom stvaralačkom šutnjom“ prosvjedovao protiv utilitarne funkcije književnosti.

3.3.3. Dekonstrukcija socrealističke estetike i uloga Miroslava Krleže

Događaji na političkoj sceni utjecali su i na književnost. Puno puta spominjana 1948. godina i sukob Tito-Stalin promijenili su odnose i u poimanju sovjetske kulture i književnosti i jugoslavenski kritičari i pisci počinju preispitivati dogme socijalističkog realizma. Sukob je otvorio nove prostore slobode u Jugoslaviji. Jugoslavenski vođe su počeli na drugačiji način vrednovati načela marksizma i lenjinizma. Kao što je već naglašeno, nije napravljen oštar rez i nije naglo prekinuto sa socijalističkim realizmom, već se sovjetska kultura postepeno počinje interpretirati kao „šovinistička“, „dogmatska“ i „birokratska“ (usp. Šarić 2011: 22). Još na V.

kongresu KPJ u srpnju 1948. godine (20 dana nakon Rezolucije Informbiora) Đilas je i dalje inzistirao na kontinuitetu jedinstva partijske književne i kulturne politike (usp. Lasić 1970: 273). Kanoni socrealizma se nakon 1949. godine i Drugog zagrebačkog kongresa književnika nastoje ukinuti kao smetnja slobodnom stvaralaštvu. Razotkriven je birokratizam i dogmatizam sovjetske politike i umjetnosti što su jugoslavenski kulturni radici oštro osudili. No to nije značilo i odricanje od totalitarnog režima pa je tako država, tj. Agitprop i dalje nadzirao kulturno stvaralaštvo. Novak ističe da hrvatski književnici poslije rata, osim rijetkih iznimaka, nisu bili zagovaratelji socrealističke estetike i prepoznali su da uloga književnosti koju joj je država nametnula nije u njezinoj srži: „Svejedno pod čijim izravnim utjecajem, da li pod onim iz Krležina *Pečata*, ili iz Bretonovih manifesta ili iz Sartreovih traktata, književnici prvoga poslijeratnog naraštaja nisu nikad, osim u primjeru nekoliko ekscesnih staljinističkih dogmatika, povjerovali da je književnost politička propaganda komunističkom pokretu. Većini tadašnjih kvalitetnih hrvatskih pisaca bila je bliska lijeva orijentacija i ona ih nije spriječila da osim toga što su radikalno odbacivali retrogradnost fašističkih doktrina, ne postupe slično i sa socrealističkim dogmama.“ (Novak 2011: 394). Taj otpor prema socrealističkim dogmama najbolje je vidljiv u djelima Miroslava Krleže i Petra Šegedina. 1952. godine i znameniti Krležin govor u Ljubljani predstavlja konačan raskid sa socrealizmom, „kraj nasilne ideologizacije cjelokupnoga života, destruiranje doktrine socijalističkog realizma odnosno početak destaljinizacije i „zatopljanja“ na svim područjima“ (Nemec 2000: 291).

Mataga ističe Šegedinov članak *O našoj kritici* kao prvo ozbiljnu kritičko preispitivanje socrealističkih normi. Šegedin je sudjelovao u oslobodilačkom ratu protiv totalitarizma i ustaške hegemonije, no koliko je bio svjestan ograničenja koje mu donosi novi sustav vrijednosti, to je bilo upitno. Nakon rata je bio tajnik Društva hrvatskih književnika i bio je urednik *Hrvatskog kola*. Bio je suradnik u Krležinu *Pečatu*¹⁸ i bio je sljedbenik egzistencijalizma u hrvatskoj književnosti svojim romanima *Djeca božja* (1946.) i *Osamljenici* (1947.). Dok je socrealizam zahtijevao od pisca djela puna optimizma s idealiziranim slikama stvarnosti, Šegedin je u svojim egzistencijalističkim romanima

¹⁸ *Pečat* je bio „mjesečnik za umjetnost, nauku i sve kulturne probleme“ koji je izlazio u Zagrebu od 1939. do 1940. godine, a glavni urednik je bio Drago Ibler. Časopis je odražavao Krležine stavove o nadrealizmu u umjetnosti, na tradiciji zapadnoeuropskog modernizma posebno tijekom sukoba na književnoj ljevici. Nakon osam brojeva na mjestu urednika Dragu Iblera su zamijenili Krleža i Cesarec. Časopis je donosio Leninove filozofske spise, radove Korša, Plehanova, Voronskog, Rjzanova, Gor'kijev članak *Malograđanin i revolucija*, autentične dokumente iz Sovjetskog Saveza.

tematizirao „granične egzistencijalne situacije“. Umjesto pozitivnih likova koji su trebali služiti kao uzor čitateljima Šegedinovi likovi su opterećeni sumnjama, kompleksima i nemoćni su pred vlastitom sudbinom. Socrealistički kritičari su mu zamjerali promašenost teme, subjektivne opise zbilje i nedostatak perspektive i jasne vizije budućnosti (usp. Nemeć 2003: 16/17). Šegedin je zastupao autonomiju i slobodu umjetnosti te je njegovo pisanje često bilo na meti kritičara koji su se oštro obrušavali na njegova djela nazivajući Šegedina dekadentnim i formalističkim piscem. Tatjana Šarić ističe da Šegedin spada u vrhove suvremene hrvatske književnosti (usp. Šarić 2010: 20). Lasić napominje da je Šegedin verbalno afirmirao partijsku književnost, ali je osvijestio da je partijsnost umjetnosti svodila umjetnost na političku praktičnost pretvarajući je time u antipartijsnu (usp. Lasić 1970: 277/278).

Šegedin je protestirao protiv funkcionalnosti umjetnosti, protiv propagande i ideologije u umjetnosti, nazivajući propagandu u umjetnosti najopasnijom. On je smatrao da je nedostatak radosti u umjetnosti doveo do dehumanizacije (usp. Peruško 2014: 24). „Šegedin izlaže svoj referat citirajući riječi Edvarda Kardelja da *naučno stvaranje nije dodatak državnoga aparata* te dodaje da to nije (i ne smije biti!) ni književnost. Osim što se obrušio na šablonsku književnu kritiku i književni socrealizam, Šegedin je zazivao veselje i sreću u hrvatski književni život, koje su se dotad čak smatrale nepriličnima. *Zašto bi se čovjek treba lišiti sreće u umjetnosti? U ime čega?* – pitao se Šegedin, zaključivši da je zaobilaženje sreće dovelo do dehumanizacije i osiromašenja.” (Peruško 2014: 7).

Koja je uloga Miroslava Krležu u “slomu” socrealističke estetike? Zašto je on imao tako velik utjecaj na književnost u Jugoslaviji? Krleža se još prije Drugog svjetskog rata zalagao za umjetničku estetiku, bez miješanja politike i ideologije u književnost i te svoje stavove je izricao u već spomenutom časopisu *Pečat*. Dvadesetih godina bio je fasciniran Oktobarskom revolucijom, Leninovom ličnošću i sovjetskom preobrazbom društva i svoje dojmove je iznio u putopisu *Izlet u Rusiju* 1926. godine (detaljnije u poglavlju o “povratnicima”). Već 1928. godine došlo je do znamenitog “sukoba na književnoj ljevici” koji je trajao sve do 1952. godine i Krležinog govora u Ljubljani i koji je Lasić podijelio kronološki na 4 etape: 1. etapa »socijalne literature« (1928-34); razdoblje diktature, omeđeno dvama atentatima: u Beogradu i Marseilleu; 2. etapa »novog realizma« (1935-41); 3. etapa »socijalističkog realizma« (1945-48); 4. etapa »novih orijentacija«, slom »književne ljevice« (1949-52) (usp. Lasić 1970: 47). Sve je eskaliralo zbog razmimoilaženja oko Harkovske linije u kojem je Krleža igrao glavnu ulogu jer nije htio priznati književnosti utilitarnu ulogu.

Krležini idejni protivnici (S. Galogaža, J. Popović, Herman) zalagali su se za socijalno tendencioznu funkciju umjetnosti dok se Krleža sa M. Dedincem, K. Popovićem i M. Ristićem nastojao izboriti za književnost oslobođenu od izvanknjiževne realnosti i političkih zahtjeva.

Zanimljivo je kakav je odjek imao Krležin roman *Povratak Filipa Latinovicza* iz 1932. godine jer je do tada Krleža bio uzor svim socijalno angažiranim piscima. Nije im bilo jasno kako je Krleža napisao roman koji se kosi s njegovim stavovima o socijalnoj književnosti: „Ono što je odbijalo socijalne pisce - depresivni, rezignirani glavni lik obuzet introspektivnim propitivanjem vlastite intime, defetist koji ne vjeruje u smisao socijalne akcije iako uočava moralnu trulež građanskog društva, proustovska pripovjedačka tehnika - sve je to privuklo nadrealiste, osobito Ristića koji će u jednoj potonjoj memoarskoj reminiscenciji zapisati kako je tu knjigu osjetio jače od svega što je dotad pročitao od Krleže te da je u liku Filipa prepoznao srodnu dušu.“ (Visković 1993: 379). Krleža je imao osobit status na jugoslavenskoj kulturnoj sceni, zbog svojih ranih revolucionarnih stavova bio je poštovan od stane jugoslavenskog vrha, a posebno Tita.

Međutim 1933. godine Krleža objavljuje *Predgovor „Podravske motivima“ Krste Hegedušića* u kojem se obračunava s poetikom socijalne literature. Socijalno angažirani pisci su taj tekst shvatili kao Krležin znak da ne pristaje uz njihovu poetiku. *Predgovor* je ustvari Krležin tekst o ljepoti u kojem se zalaže za larpulartizam umjetnosti. On brani tezu da ljepota posjeduje metafizičku dimenziju, a umjetnost povezuje sa strahom od prolaznosti. Lasić vjeruje da je to središnje djelo za razumijevanje čitava sukoba na književnoj ljevici. „Posrijedi je panegirik metafizičkoj (a ne dogmatskoj!) dimenziji ljepote, priroda koje je transhistorijska, odveć neuhvatljiva i tajnovita da bude strpana u političke okove, tj. da bude sluškinjom ljevice ili desnice: „O ljepoti može se govoriti s lijeva i s desna, odozgo i odozdo, o ljepoti mogu se pisati (dosadne, uglavnom) knjige, kao što se pišu već stoljećima, a da se unatoč pokoljenjima i ogromnim knjižnicama nije reklo savršeno ništa više nego što o sebi govori ljepota sama“ (Krleža 1973: 206). U socijalnoj književnosti Krleža ne vidi ni trunku estetike i smatra da je to loša imitacija sovjetske književnosti: „Svi ti bezbrojni poslijerodinski socijalni motivi Materinstva, Rada, Napora, Radničke snage samo su po temi socijalni. U umjetničkom svom prerezu to je obična imitacija, naivna primjena i nametljiva pretvorljivost. A s farizejskim diletantizmom ne može se stvarati „socijalno“ uopće, a u umjetnosti ponajmanje.“ (Krleža 1960: 28).

Nimalo neočekivano na Krležu se obrušio velik broj kritičara, a najsnažnije B. Hermann u svom članku *Quo, vadis Krleža?* (pod pseudonimom A.B.C.). Hermann naglašava da Krleža već neko vrijeme „naginje udesno“ što se očituje u zanemarivanju klasne komponente društva. Zamjera Krleži i negiranje uloge razuma u umjetnosti i prenaglašavanje iracionalne komponente. Međutim Krleža je 1936. godine u tekstu *O tendenciji u umjetnosti* ponovio sve teze iz *Predgovora* naglašavajući „presudnu ulogu individualnog književnog talenta u umjetnosti nasuprot normativnim zahtjevima, 'receptima' socijalno tendenciozne umjetnosti“ (Visković 1993: 389).

Unatoč daljim nesuglasicama i sukobima, Krleža 1939. godine piše tekst *Dijalektički antibarbarus* u kojem se oštro suprotstavio ideologiziranom i utilitarnom konceptu umjetnosti te netaleantiranim, ali ambicioznim piscima: „Nije riječ o politici u ovoj raspravi koja se rasplamsala oko Pečata nego o književnosti i nije riječ o našem desnom političkom zastranjenju nego o lošem, dijalektičkom, bezidejnom i bezuslovnofrazerskom primjenjivanju teze o socijalnoj tendenciji u okviru naše lijeve knjige, gdje se taj obrt tjera sasvim slabo i dosadno, i gdje nekoliko nesposobnjaka, polijevivši do bezumne fraze, misli, da se svi poletarci sveukupnog našeg književnog početništva mogu prekrijumčariti u književnost kao plovke u palaču, u ujedinjenom jatu gaćući gluposti, pod četvrtonskom palicom velikog svog ideologa i dirigenta R. Zogovića. S ucjenjivačima, sa kleveticima i s političkim provokatorima, koji tu mračnu rabotu vrše pod krinkom dijalektike samo zato da bi time zaštitili svoju književnu nesposobnost, s takvim nezdravim pojavama treba obračunati, konačno i neopozivo. A da će se to dogoditi - prije ili kasnije, zato im pisac ovoga *Antibarbarusa* jamči svojim potpisom.“ (Visković 1993: 392). Krleža je svojim manifestima dijelom krivac za neuspjeli socijalistički realizam u hrvatskoj književnosti (usp. Peruško 2014: 20). *Dijalektički antibarbarus* je Krležin odgovor na kritiku O. Price o prirodi estetskog čina: „Krleža drži da svojim opisom brani dostojanstvo umjetnine od nerazumijevanja, brani oduhovljenu logiku umjetničkog stvaranja od primitivne, diluvijalne, »dvopapkarske« trivijalnosti.“ (Visković 1993: 393). *Dijalektički antibarbarus* je doživljen kao otvoreni izazov kojim se radikalno osporava autoritet KPJ i njezinih vodećih intelektualaca. U tekstu se prepoznaje kritika Stalinovog režima, posebno terora jer su i Krleža i njegovi istomišljenici zamalo prozvani trockistima.

U prvom broju časopisa *Republika* 1945. godine Krleža kao glavni urednik objavljuje svoj tekst *Književnost danas*. U tom tekstu se opet vraća temi prirode umjetničkog čina i

njegove društvene funkcije. Zalaže se za upotrebu umjetničkih izražajnih sredstava koji su njen neizostavni dio: „Kao svjedok ovog ukletog vremena pred budućim pokoljenjima, književnost naša danas treba da bude svjesna svojih izražajnih sredstava, bdijući postojano nad tim, da joj se izražajno sredstvo ne izrodi u frazu. Fraza pretvara ljudsku riječ u svrhu, a osjećaje u kalupe, u sheme, u klišeje; fraza od najplemenitijih zamisli stvara hijerarhiju crkve i klepet kostura u skupocjenim brokatima.“ (Krleža 1960: 220). Tekst *Književnost danas I*. Peruško naziva „lucidnom i hrabrom filipikom protiv socijalne književnosti“ (usp. Peruško 2014: 5).

Godine 1948. Krleža je stao na Titovu stranu i oštro osudio Sovjetski Savez i Stalina. Definitivni raskid s tendencioznošću u umjetnosti, koja je prema sovjetskom uzoru godinama bila jedini i pravi smjer, predstavlja Krležin *Govor na kongresu književnika u Ljubljani 1952.* godine. U *Govoru* je Krleža otvoreno napao Stalina i njegovu ideju o piscima kao „inženjerima duša“, ironizirao je socrealizam kao poetiku i ideju: „kako može *duša* kao metafizički vrhunaravni dašak da bude programatskom parolom, upravo naučnom definicijom na takvoj jednom tehničkom fakultetu, kakvi su književno-dijalektički fakulteti staljinskog i ždanovljevsog socijalističkoga realizma, koji bi logično imali da budu materijalistički?“ (Krleža 1960: 65). Krleža je Stalinovu politiku prema Jugoslaviji nazvao nasiljem, a Ždanovljevi postulati o umjetnosti su za njega nasilje nad umjetnošću koje totalno negira važnost talenta i umjetničke biti. „Ali kada se danas jedan jedini Zakonodavac prikazuje kao vrhunaravni modelator, koji modeluje ne smo narode i ne samo svjetske revolucije nego čitavo Čovječanstvo, koji određuje zakone lingvistike, estetike i medicine, onda je ta lingvističko-estetska i medicinsko-egzorcistička papazjanija očito antimarksistička. Ako takva problematika divinacije jednog čovjeka postaje zadatkom čitavog jednog socijalnotendencioznog slikarstva i poezije, onda takva umjetnost ne odgovara socijalističkim zahtjevima i takva estetika nije i logično ne može da bude socijalističkom.“ (Krleža 1960: 73) Krleža je od pisaca tražio kreativnost, artizam, slobodu izraza i odredio smjer razvoja hrvatske književnosti.

Ličnost Miroslava Krleže i njegova uloga u jugoslavenskom društvu je bila vrlo kompleksna i zahtijeva posebno teorijsko promišljanje pa je ovdje analiziran samo djelić koji dokazuje da je on ne samo velika ličnost, već, riječima I. Peruško, institucija koji je diktirao ukus epohe (usp. Peruško 2014: 20).

O dekonstrukciji socrealističke estetike najbolje govori Edvard Kardelj 1954. godine na Savezu komunista Jugoslavije ističući da umjetnost mora biti samostalna i neovisna od politike: „Nije na nama komunistima da se opredjeljujemo za umjetničke pravce . To je stvar kulturnog stvaranja. Ono će svladati krizu i naći odgovarajuću umjetničku formu (...) A to ne znači da moramo propisivati bilo sadržinu, bilo tematiku, bilo formu kulturnog stvaranja. Kad bi i htjeli ništa time ne bismo postigli. To je u svoje vrijeme već pokušavao Staljin sa svojim socijalističkim realizmom koji se u stvari pokazao samo kao jedna realistička dekadencija. A to se pokazalo i kod nas“ (Kovač 2012: 279).

Godine 1952. počeo je izlaziti časopis *Krugovi* u kojem su pisci (Slobodan Novak, Milivoj Slaviček, Vlatko Pavletić i dr.) zagovarali duh tolerancije, pravo na vlastiti izraz i slobodu stvaranja. „Književnost postaje prostorom traženja, kreacije, eksperimenata, sukoba mišljenja, potrage za novim estetskim uporištima.“ (Nemec 2003: 22) Časopis dalje veliku ulogu kritici u borbi protiv ideološke prisile i u afirmiranju novih književnih koncepcija. To je bio prvi časopis koji se počeo otvarati prostoru Zapada, ali i dalje je objavljivao konzervativne i dogmatske članke. Nakon spomenute godine pisci počinju otvoreno izražavati nezadovoljstvo prema uplivu politike u umjetnost. U centru pažnje je bila autohtonost književnih djela i priroda odnosa s potencijalnim čitateljem.

Godine 1961. počeo je izlaziti časopis *Razlog* koji se poput *Krugova* zalagao za umjetničku slobodu i donosio prijevode zapadnih autora kao što su E. Pound, C. Pavese, R. Wellek, K. Jaspers, C. Bachelard itd. Oba časopisa su dokaz daljnjeg otvaranja prema književnim inovacijama koje dolaze sa Zapada. *Razlog* je 1969. godine naslijedio časopis *Pitanja* koji je preuzeo ulogu promicatelja novih ideja i programa posebno strukturalizma, poststrukturalizma i naratologije. Šezdesete godine su osobito plodotvorne za prijevode strane literature, prvenstveno zapadne (A. Gide, M. Proust, E. Hemingway, W. Faulkner, N. Mailer, A. Camus, J.P. Sartre itd.) te je najočitiji angloamerički utjecaj. Hrvatska književnost u ovom razdoblju, prema riječima Krešimira Nemeca, počinje nadoknađivati propušteno i realizirati teme, oblike i tehnike zapadne književnosti, spomenimo samo *prozu u trapericama* i trivijalne romane po uzoru na američku pop kulturu.

4. Povraci iz SSSR-a

Korijeni glorifikacije „Majčice Rusije“ sežu još u vrijeme Jurja Križanića u 17. stoljeću i nastavljaju se tijekom 19. stoljeća u djelima Ljudevita Gaja, Eugena Kvaternika, Franje Račkog i Stjepana Radića. Zanimanje za Rusiju u 20. stoljeću samo je raslo, a glavni predstavnici su bili Miroslav Krleža, August Cesarec, Ante Ciliga i Predrag Matvejević koji su u svojim djelima pisali o svom boravku u Rusiji i iskazali stav koji nije uvijek bio pozitivan posebno na primjeru Ante Cilige i Predraga Matvejevića (detaljnije u nastavku). Putovanja tih autora su dobila naziv „povraci iz SSSR-a“ (usp. Ryklin 2010) jer su autori neko vrijeme boravili u Rusiji i iskusili su na svojoj koži život u toj, do tada, prilično zagonetnoj zemlji. Zašto je interes za Rusiju oživio upravo u 20. stoljeću?

Odgovor na to pitanje daje Josip Badalić u knjizi *Hrvatska svjedočanstva o Rusiji* navodeći da je tome doprinijela Oktobarska revolucija 1917. godine koja je Hrvate potakla na upoznavanje i proučavanje „zagonetne ruske sfinge“ (usp. Badalić 1945: 5). No nisu Hrvati bili jedini narod koji se oduševljavao tekovinama Sovjetskog Saveza. Mihail Ryklin u svojoj knjizi *Komunizam kao religija. Intelektualci i Oktobarska revolucija* (2010) ističe popularnost tog dijela svijeta među zapadnim intelektualcima u razdoblju 1920-1930. godine. Ryklin analizira putovanja pisaca i filozofa koji su u Rusiji vidjeli obećanu zemlju. On objašnjava genezu žanra za koji je Jacques Derrida predložio naziv „povraci iz SSSR-a“: „Putovanja zapadnih intelektualaca u SSSR u periodu između dvaju svjetskih ratova izrodile su književni i religiozno-profetski žanr, za koji je Jacques Derrida (prema primjeru poznate Gideove knjige) predložio naziv 'povraci iz SSSR-a'. Taj je žanr nastao kao reakcija na Oktobarsku revoluciju, 'koja je označavala odlučujući trenutak u povijesti čovječanstva'. Ničega sličnoga nije bilo prije Oktobarske revolucije, i on (taj žanr – M.R.) prestat će postojati u dogledno vrijeme: on će postati nemoguć nakon završetka perioda borbe i nada, očekivanja i diskusija za koje je povod dala Revolucija [...]“ (Ryklin 2010: 57).

Zapadni intelektualci fascinirani Rusijom nazivali su je „odabranom domovinom“, tj. domovinom svih progresivnih ljudi, a išli su toliko daleko da su je nazivali „svetom zemljom“ i tražili da se na sovjetskoj granici izuju cipele zbog poštovanja (usp. Ryklin 2010: 63). Bili su očarani Oktobarskom revolucijom te su bili njeni oduševljeni poštovatelji, a boljševici su za njih bili borci za čovječanstvo oslobođeno klasa: „Boljševici, ako je vjerovati autorima 'povrataka', ostvaruju univerzalnu, općeljudsku zadaću, grade svijet u kojem neće biti klasne podjele, čovjekova iskorištavanja čovjeka.“ (Ryklin 2010: 58). Zapadni intelektualci su bili

svjesni da stanje u SSSR-u nije bilo idealno, no pokušavali su to opravdati višim ciljevima i potrebom žrtve za te ciljeve: „Crveni teror za njih nije tajna, ali ga opravdavaju njegovim izvanrednim okolnostima, revolucionarnom borbom za preživljavanje.“ (Ryklin 2010: 58).

Naš prvi povratnik iz Rusije bio je veliki panslavist Juraj Križanić¹⁹ u 17. stoljeću koji je vjerovao u tadašnju snagu ruskog carstva i zagovarao je da se Slaveni ujedine uz matičnu zemlju slavenstva, a to je, po njegovom mišljenju, bila Rusija. Teška situacija u hrvatskim zemljama i velika želja za ujedinjenjem i osamostaljenjem od Habsburgovaca potaknula je Križanića da u Rusiji vidi spas i zaštitnika svih slavenskih naroda (usp. Badalić 1945: 7). To je još jedan od dokaza koliko su Hrvati i prije 20. stoljeća bili vezani uz Rusiju, no 20. stoljeće je donijelo promjene. Za svog dugogodišnjeg boravka u Rusiji napisao je djelo *Politika ili Razgovor o vladateljstvu* 1659. godine u kojem je izložio svoje poglede na upravljanje carstvom i ciljeve i zadatke Ruskog Carstva s posebnim osvrtom na slavenski svijet (usp. Lukšić 1999: 10).

Križanićeve ideje su ostavile velik dojam na naše književnike 19. stoljeća kada se ponovno rađa ideja o ujedinjenju Slavena i stvaranju velike Ilirije koja u slavenskoj Rusiji vidi saveznika. Iz tih razloga dosta je naših književnika i kulturnih djelatnika putovalo u Rusiju, a Josip Badalić kao najznatnijeg svjedoka o Rusiji izdvaja Franju Račkog čije su *Putne uspomene o Rusiji* izlazile u nastavcima u *Vijencu* 1886-1887. god. „Umni i čestiti Rački doveden u Rusiju i vođen po njoj (god. 1884.) živom ljubavlju uvjerena poklonika ruskoga naroda i njegova kulturnoga stvaralaštva, znalački je tražio i pronalazio, a onda u svojim *Putnim uspomnama* nama nanizao baš te pozitivne kulturne tekovine ruskoga naroda kao dokaz stvaralačkih sposobnosti Rusa, a po njima i svih Slavena.“ (Badalić 1945: 9). Rački je bio oduševljen ruskim načinom života, a posebno tvornicama i obrtima i tražio je da se treba ugledati u Ruse. Bio je oduševljen i vojno-političkim uspjesima i uspjesima ruskih etnografa. Rački je prvi kod nas objavio informaciju o Dostoevskom izdajući nekrolog u *Vijencu* 1881. godine. Osim o Dostoevskom, Rački je pisao o Alekseju Pisemskome, Nikolaju Vasileviču Gogol'u i Vasiliju Vereščaginu.

Jedan od rijetkih povratnika koji su u 19. stoljeću davali loše kritike o Rusiji bio je Vatroslav Jagić kojemu se nisu sviđjala neka negativna zbivanja ruske tadašnjice. On je

¹⁹ Križanićev putopis pod nazivom *Od Lavova do Moskve god. 1659.* je, prema mišljenju P. Kuliša, dokaz da nitko do Križanića nije tako jasno proniknuo u socijalni i politički problem ukrajinskog kozaštva i Poljske i nitko do njega pa i nakon njega nije tako stvarno proniknuo u pitanje međuslavenskih odnosa (usp. Badalić 1945: 8).

smatrao da je Rački zaslijepljen rusofilstvom i da treba „otrijezniti naše rusofile od njihove nekritičke zaljubljenosti u Rusiju“ (usp. Badalić 1945: 11).

Badalić u svojim *Hrvatskim svjedočanstvima o Rusiji* izdvaja i putopise P. Tomića, A. O. Oštrige i A. Laghofferera koji su, svaki na svoj način, opisali dio Rusije u kojem su boravili, njene krajolike, ljude i običaje bez posebne fascinacije, ali ni to nije manje važno jer je samo dokaz koliko je Rusija u 19. stoljeću bila popularna za naše putopisce.

Na početku 20. stoljeća Rusiju je posjetio Stjepan Radić koji je za vrijeme svog boravka tamo redovito pismima obavještavao hrvatsku kulturnu i političku javnost o političkim prilikama u Rusiji. „Politički stav Stjepana Radića prema Rusiji, kako se odražava u ovim njegovim pismima iz Petrograda iz god. 1909, bio je već davno prije definitivno određen, i to uglavnom iracionalnom komponentom nagonске odanosti i ljubavi naprama 'matuški' Rusiji.“ (*ibid.*: 14).

I sam autor *Hrvatskih svjedočanstava o Rusiji* u toj knjizi donosi svoja svjedočanstva o boravku u Rusiji te prikaz previranja u ruskoj književnosti u revolucionarnom vrtlogu 1915-1919. god. Ne začuđuje da knjiga, nastala 1945. godine, u vrijeme bratskih odnosa s SSSR-om, obiluje tekstovima prožetima nezatajivom ljubavlju prema Rusiji, „a isto su tako – od Križanića do Krleže – prožeti vjerom, da tako velik i darovit narod, kao što je ruski – s kojim su pronicaviji sinovi naše zemlje oduvijek povezivali i sudbinu našega naroda – može imati pred sobom samo veliku budućnost“ (*ibid.*: 16).

Najveći povratnici iz Rusije u 20. stoljeću bili su August Cesarec i Miroslav Krleža koji su svoja svjedočanstva ostavili u putopisima. Miroslav Krleža je boravio u Sovjetskom Savezu 1924-1925. god. Svoja svjedočanstva u obliku eseja sakupio je u knjigu pod naslovom *Izlet u Rusiju* iz 1926. god. Struktura putopisa je neobična jer su to ustvari zasebni eseji o životu u Rusiji, o stvaranju novog društva i o umjetnosti u Sovjetskom Savezu. „U putopisnu su knjigu uvršteni tekstovi koje autor sam naslovljuje kao »impresije« ili »meditacije«, čas su to osamostaljeni eseji o umjetnosti, motivirani posjetom izložbama (Kriza u slikarstvu), čas studije o aktualnim društveno-političkim pitanjima koje samo navodno »osim informativnih, drugih pretenzija nemaju« (Nekoliko riječi o Lenjinu), čas su to novelistički susreti s »čudnim« karakterima (Na dalekom sjeveru, Admiralova maska). Zazirući od »lažljive patetičnosti« i »patetičnih kulturnohistorijskih reminiscenca«, Krleža ipak slijedi pravila književne vrste koja dokumentirani izvještaj spaja s kulturno-historijskom refleksijom, ali teza o tome kako »sve te vode, gradovi i ljudi, što se valjaju kroz putujući subjekt, nastaju tek u

subjektu« (O putovanju uopće), dade se potvrditi naglašenim lirskim značajem pojedinih fragmenata (Uskrsna noć, Dolazak proljeća) i općim subjektivnim odnosom piščevim prema predočenoj zbilji s mjestimičnim naglaskom na pojedinim literarnim postupcima, među kojima ističemo »orkestraciju« i »nemirni simultanitet žive Brueghelove slike« (Kremlj) odnosno »simultanitet boja, mirisa i zvukova« kojim Krleža prevladava dokumentarnost »fotografije« ili »reporterskog pera« (Ulazak u Moskvu).“ (Flaker 1993: 380)

Krleža je svom *Izletu u Rusiju* dao poprilično složenu sliku tadašnje Rusije. On u Rusiji 20-ih godina vidi budućnost i na svoj univerzalni način prikazuje rusku snagu i „ruski kontinent“: „U ovo naše tužno vrijeme političkih tjeskoba, Europljani se obmanjuju romantičnom težnjom za nepoznatim tropskim zemljama, kao da Indija nije danas isto tako politička robijašnica i industrijalizirana hapsana kao i Europa. Ili kao da po kineskim ulicama ne teče krv, a Azijati novčari i feudalci kao da ne dime palac debelim cigarama nad gomilama izmrcvarenih leševa, koji prodaju svoje robovsko meso po istim zakonima kao i robovi u Černomercu, u Podsusedu ili u Trbovlju. Sve to zbiva se na jednoj neobično malenoj lopti, i došlo je vrijeme da čovjek uzme u svoje ruke tu malenu blistavu planetu, da je očisti od krvi, od patnje, od nesreće. Sve te čežnje za iskrcavanjima na sretnijim kontinentima spadaju u prehistorijsko razdoblje duha u predlenjinsko doba, dok još ljudi nisu otkrili Šesti kontinent, SSSR“ (Krleža 1960: 205-206). Jasno je da se Krleža u Rusiji osjećao kao kod kuće, no bio je svjestan da nije ni tamo nije tako bajno kako se čini i da su pred svima godine promjene za koje je bio uvjeren da će uvelike utjecati na cijeli svijet, a Rusija je predvodnik i treba biti uzor svim drugim zemljama: „U Rusiji ne teku ni med ni mlijeko. I tamo iza žalosti i bijede kao i po čitavom svijetu, ali tko radi, taj i jede“ (Krleža 1960: 299). Krleža je krenuo na putovanje u Rusiju s očekivanjima koja nisu bila ispunjena nakon povratka. On je tamo vidio različita lica ruskog naroda, siromaštvo, nejednakost, a najviše ga se dojmilo kazalište u čemu vidi jedinu pozitivnu točku tadašnje Rusije.

Krleža je jedan od prvih na našim prostorima bio fasciniran Leninovim kultom i podržavao ga. Već je iz zadnjeg citata²⁰ vidljivo da je Krleža bio upoznat s djelovanjem Vladimira Il'iča i *Izlet u Rusiju* je prožet glorifikacijom velikog ruskog vođe, borca za besklasno društvo i diktaturu proletarijata. O Leninu je saznao od naših zarobljenika i sudionika Oktobarske revolucije koji su se potkraj 1917. godine vraćali iz Sovjetske Rusije – Krleža ih nazvao emisarima Lenina. Fascinacija njime je trajala sve do Krležinih posljednjih

²⁰ „Tko radi, taj i jede.“ To je poznata izjava Vladimira Il'iča Lenina koji je zagovarao diktaturu proletarijata i dijalektički materijalizam pa je propagirao rad i radništvo.

dana unatoč tome što je osudio staljinizam i umjetnost u službi ideologije. U časopisu *Plamen* objavljivao je tekstove u kojima je zagovarao lenjinističku koncepciju preobrazbe društva. U povodu Leninove smrti napisao je esej *U spomen Vladimira Iljiča Lenjina* (*Borba*, 31. I. 1924) preimenovan u *Lenjin* u *Književnoj republici* te mu je posvetio članak *Savremenici o Lenjinu* i novelu *Domobrani Gebeš i Benčina razgovaraju o Lenjinu* (*Književna republika* 1924). Za svoj časopis *Književna republika* naručio je od Meštrovića Leninovu bistu, te njezinu fotografiju objavio u dvobroju 5-6. Slika Lenina trijumfatora godinama i desetljećima se obnavlja u raznim Krležinim djelima na primjer leninska posveta drame *Kristofor Kolumbo* (usp. Očak i Kravar 1993).

Pojedini dijelovi *Izleta u Rusiju*, odnosno eseji, u potpunosti su posvećeni Leninu i mogli bismo ih nazvati i panegiricima: „Teza, da su filozofi svijet spoznali, a čovjek treba da izmijeni, bit će ostvarena. U tome zbivanju Lenin znači svjetlost, koja je obasjala tminu europskih horizonata i koja sjaji iz dana u dan sve jasnije, kao titanizam u Kranjčevićevu epilogu 'Misli svijeta'“ (Krleža 1960: 231). Lenin je za Krležu svjetlost, zvijezda koja će povesti svijet u bolju budućnost, koja će izdići zemaljsku kuglu na „visinu jedne svjetlije civilizacije, koja bi svojim formatom odgovarala imperativu tehnokratskog vremena“ (*ibid.*: 228). „Kao ideolog, kao konstruktor i kao čovjek Lenjin je svijetla pojava našega vremena i junak koji je pokazao kako bi trebalo živjeti u kaosu, kada se na svakome koraku zapaža gdje se stari oblici jedne dotrajale civilizacije lome pod težinom novih pitanja, i kako su sve moralno-političke sheme i suviše nedostatne, da bi odgovarale sve katastrofalnijem ritmu tehničkog razvoja“ (*ibid.*: 238). Krleža uz Leninovo ime i lenjinizam veže astralne motive dokazujući time svoju fascinaciju, ali i uspoređuje Leninovu pojavu sa pojavama junaka u Shakespeareovim dramama koji nose stijeg novog vremena: „Vladimir Iljič Lenjin javio se u europskoj drami kao pojava Fortinbrasa i Richmonda u Shakespeareovim dramama, i tko nema uobrazilje da tu junačku figuru zamisli na krvavoj pozadini klaonice europske kao stjegonošu osvetnika, taj nije doživio ovo naše vrijeme i nikada ga ne će pojmiti“ (*ibid.*: 235-236).

Rješenje južnoslavenskih političkih problema Krleži je bilo zamislivo samo pod znakom Lenina. Bio je lenjinist po zalaganju za malog čovjeka, a protiv vlastodržaca. No unatoč takvim uvjerenjima, Krleža je ostao dijalektičar koji je ubrzo prepoznao i suprotstavio se staljinističkom marksizmu i lenjinizmu (usp. Lauer 2016). „Krležina lenjinska tema, osim što iznosi na vidjelo važne sadržaje i strukture autorova pogleda na svijet, izražava i njegove negativne stavove, njegovo nepovjerenje, otpor i čak netrpeljivost prema određenim tekovinama europske civilizacije, uključujući i sve nesocijalističke političke orijentacije. U

sjeni Lenjina Krleža je svojoj nesimpatiji prema građanskoj demokraciji dao klasno-politički smisao svrstavši se u nemalu skupinu ovostoljetnih kulturnih djelatnika koji su povjerovali da se društvene ideje europskoga prosvjetiteljstva mogu ostvariti samo u oslonu na revolucionarnu ideologiju.“ (Očak i Kravar 1993: 541).

Krležin poznanik i suradnik August Cesarec boravio je u Rusiji 1922. godine i sudjelovao na Četvrtom kongresu Komunističke internacionale i sljedeće godine se odmah vratio i počeo pisati o različitim aspektima života u Sovjetskom Savezu. Godine 1934. ponovno je putovao u Sovjetski Savez i zaposlio se u inozemnoj sekciji Saveza sovjetskih pisaca te je putovao po zemlji, a rezultat tih putovanja je knjiga putopisa *Današnja Rusija*. SSSR je napustio nakon 1937. godine (usp. SHK 1966: 46-49). Često je boravio u zatvoru i u njegovoj ćeliji je pronađen natpis „Živjela sovjetska Hrvatska!“. Cesarec je bio jedan od najvećih zagovaratelja sovjetske kulture i socijalističkog realizma u hrvatskoj književnosti i pisao je o ruskim piscima i političarima, a najveći utjecaj na njegovo stvaralaštvo izvršio je Dostoevskij. Cesarec je pisao o elektrifikaciji Rusije, Crvenoj armiji i njenom životu, ruskom selu, o brizi za odgoj djece, školstvu i studentima. „Posebno se, međutim, Cesarec zaustavlja na kulturnim problemima i težnjama koje opaža u sovjetskoj Rusiji, nastojeći u prvom redu da istakne dinamiku i perspektive njenog kulturnog razvitka, i izbije 'as adut sviju protivnika Rusije' – 'frazu da su boljševici neprijatelji kulture i civilizacije'. Nasuprot takvim shvaćanjima, koja Cesarec neumorno pobija, on u nizu eseja nastoji istaći raznolikost i bogatstvo kulturnoga života u zemlji sovjeta i pokazati osnovne smjernice i putokaze u izgradnji socijalističke kulture.“ (Flaker 1968: 340). Njegov putopis *Današnja Rusija* nije neko dosadno štivo, već je to prikaz života u zemlji koja se tada nalazila u velikim promjenama. Cesarec objašnjava čitatelju ruske izraze, običaje, funkcioniranje trgovine, industrije i školstva, rekonstrukciju Moskve po Stalinovu naređenju 1931. godine, važnost sovjetskog kina. Daje sliku sovjetske umjetnosti i književnosti smatrajući je umjetnički vrijednom i kvalitetnom: „Jer, u najmanju ruku, samo su nepromišljeni prigovori, koje sam čuo i u Americi, da sovjetska literatura predstavlja samo didaktiku i žurnalistiku, samo propagandu, bez veće umjetničke vrijednosti. Djela kao 'Kapitalni Remont' Soboljeva, 'Tihi Don' i 'Uzorana ledina' Šolohova, 'Petar I' Alekseja Tolstoja, 'Čovjek mijenja kožu' Jasenskoga, spomenuti 'Željezni potok' Serafimoviča i 'Ljubim' Avdjejenka itd. itd. svjedoče o nečem sasvim obratnom. Sadržajnost je tu duboko idejna, ali i umjetnička forma visoka, pri

čemu sam tu spomenuo samo nekoliko djela kraj još bezbroja drugih, ne manje vrijednih²¹ (Badalić 1945: 536).

Krležinog suradnika u *Književnoj republici* iz 20-ih godina i čak i sibirskog zatvorenika zbog potpore Trockom, Antu Ciligu također svrstavamo u povratnike iz SSSR-a. Međutim njegova sudbina i iskustvo sa Sovjetskim Savezom mogli bi se prisposodobiti s geopolitičkim putem same Jugoslavije i daleko su od Krležinih i Cesarčevih pozitivnih iskustava i utisaka. Od prvotne fascinacije preko optužbe i zatočeništva do prekida svih odnosa. Uspio se spasiti od sibirske smrti zahvaljujući talijanskoj putovnici te je otišao u Pariz i tamo živio u dijaspori, ali povremeno je dolazio u Jugoslaviju. U razdoblju 1936-1940 god. intenzivno je surađivao u *Novoj Evropi* napisima protiv Stalina i SSSR-a (usp. Sremec 1993: 99). Ciliga je ostao ljevičar, ali je zaključio da jednopartijski sistem ne funkcionira i da ga treba zamijeniti višestranačkim, što je bilo totalno protiv komunističkih principa i biti. Svoje stavove je iznio u knjigama *U zemlji velike laži* iz 1938. godine i *Svjedok najvećih laži 20. stoljeća* iz 2001. godine (odabrao i za tisak priredio Branimir Donat) izdana posthumno²².

U spomenutim knjigama Ciliga opisuje svoj boravak u Rusiji i svjedoči o sovjetskim logorima o kojima je puno desetljeća nakon pisao Aleksandar Solženicin. Knjiga donosi niz zanimljivih brojčanih podataka, plastičnih opisa običnog života u sovjetskom "carstvu", bavi se seljacima, svećenicima, radnicima, sindikalcima. Ciliga piše povjesničarski objektivno o hrani, kulacima, Stalinovu izbacivanju Kominterne izvan kremaljskih zidina, ženama visokih dužnosnika, o samoubojstvu Majakovskog itd. Rusija je za njega „velika i zagonetna, puna smjelosti strahota i laži, veličanstveno – strašna Rusija Dostojevskoga i Staljina“ (Ciliga 2007: 393). Za razliku od Cesarca i Krleže Ciliga opisuje Stalinovo vrijeme obilježeno čistkama i progonima neistomišljenika. „Onaj koji nije živio u sovjetskim zatvorima, koncentracijskim logorima i izgnanstvu, gdje se smjestilo preko pet milijuna robijaša, onaj koji ne poznaje najveću kaznionicu što ju je vidjela povijest, u kojoj ljudi skapavaju kao

²¹ Iz knjige Augusta Cesarca: *Današnja Rusija*. Izd. Naučen biblioteke, Zagreb 1937, str. 7-104).

²² Ante Ciliga je autor veliko broja knjiga koje se bave stanjem u Sovjetskom Savezu i Jugoslaviji u 20. stoljeću i položajem Hrvatske u Jugoslaviji: *U zemlji velike laži*, 1938, *Ruska enigma*, 1940-1980 *The Kronstadt Revolt*, 1942, *Deset godina u Sovjetskoj Rusiji*, 1943, *Štorice iz Proštine*, Zagreb, 1944, *Komunistička stranka*, 1944, *Lenjin i revolucija*, 1948, *Sibirija, zemlja izgnanstva i industrijalizacije*, 1950, *U sjeni Moskve: nacionalizam i komunizam u hrvatsko-srpskom sporu*, 1951, *Jugoslavija pred unutarnjom i vanjskom opasnošću*, 1952, *Dokle će hrvatski narod stenjati pod srpskim jarmom?*, 1952, *Sam kroz Europu u ratu (1939-1945)*, 1954, *Kriza režima u Titovoj Jugoslaviji*, 1974, *Deset godina u zemlji zbujujuće laži*, 1977, *Jugoslavenski labirint*, 1983, *Poslije Rusije 1936-1990*, 1994, *Sve i odmah*, 1998, *Svjedok najvećih laži dvadesetog stoljeća*, 2001, *Jasenovac: ljudi pred licem smrti*, 2011. (usp. Ciliga 2001)

muhe, u kojoj ih ubijaju kao pse, u kojoj ih tjeraju da rade kao robovi, taj ne može imati ni najblažeg pojma o tome što su to zapravo sovjetska Rusija i staljinističko 'besklasno društvo'." (*ibid.*: 164) Realistička, gotovo naturalistička slika strahota u logorima pokazuje relativno otriježnjenje od fascinacije Sovjetskim Savezom i nemogućnost prihvaćanja nečeg toliko prisutnog u sovjetskoj stvarnosti 30-ih godina što je odnijelo stotine tisuća nevinih života. Ciligina očekivanja na početku boravka u SSSR-u su se izjalovila i tamo nije pronašao ništa od onog kakvu je sliku o sebi u svijet slao SSSR: „Našavši u Novoj Rusiji samo nove industrijske i agrikulturne gigante, mašine, tehnička čudesa, no ne našavši onoga što sam prije svega tražio, a što Sovjetska vlada tako uporno i tako lažno, tako drsko lažno, objavljuje: novo čovječanstvo, bratstvo, slobodu radnog, stvaralačkog kolektiva ljudi; našavši, naprotiv, da su sve te industrijske i agrikulturne piramide Nove Rusije sagrađene na kostima, na krvi i suzama milijuna radnika i grada i sela, na osnovi eksploatacije ugnjetene radeće većine novom privilegiranom upravljajućom manjinom; izgubivši uslijed toga iluzije u Novu Rusiju, ja ih doduše, starče, nisam dobio, dabome, ni za tebe.“ (Ciliga 2001: 379). Ciligin stav se jasno osjeća iz njegovih riječi: razočaranje i strah od toga što donosi budućnost takve zemlje. U Rusiju je došao da bi proučavao tekovine Oktobarske revolucije, a to ga je odvelo u logor, što je naposljetku i naslućivao.

U sklopu putovanja u Sovjetski Savez nezaobilazno je ime Predraga Matvejevića kojemu će biti posvećen sljedeći dio rada jer je njegov roman *Istočni epistolar. Inteligencija i disidencija* objavljen 1993. godine i time prelazi zadane okvire rada, no roman donosi Matvejevićeva svjedočanstva o Sovjetskom Savezu iz 70-ih godina.

4.1. Predrag Matvejević: *Istočni epistolar. Inteligencija i disidencija*

U staljinističkom logoru umrli su otac i brat jednog od najprevođenijeg hrvatskog književnika u inozemstvu Predraga Matvejevića koji je često boravio u SSSR-u (četiri puta). Poštovao je SSSR unatoč sudbini oca i brata. Otac mu je imao boljševička uvjerenja i poštovao je rusku kulturu. Matvejević je svoje utiske o Rusiji objavio 1993. godine u epistolarnome romanu *Istočni epistolar. Inteligencija i disidencija*.

Roman započinje pismima s puta u Rusiji 1972. godine, a posljednje izdanje iz 2013. godine završava pismom koje je autor iz Rima uputio Vladimiru Putinu 2007. godine. Matvejević je bio pristaša Gorbačova, ali Putina nije nikad volio (usp. Trivić 2013: 1). Znao

je neke kompromitirajuće stvari vezane za Putina koji je dao likvidirati novinare koji su mu stali na put. U pismima je zatražio i Titovu ostavku 1974. godine smatrajući da doživotni totalitarizam ne miriše na dobro, a početkom 90-ih je zatražio i ostavku Slobodana Miloševića i Franje Tuđmana. Matvejević je jasno izložio svoje stavove i riskirao da zbog svojih uvjerenja završi u logoru i u emigraciji.

U *Istočnom epistolaru* objektivno govori o stanju u SSSR-u i odnosu Jugoslavija-SSSR. Htio se sam uvjeriti u priču o velikoj jugoslavenskoj ljubavi prema Rusiji: „Slušao sam i čitao o tome kako su Južni Slaveni padali ničice i ljubili staru slavensku postojbinu, sa suzama u očima. Nisam ipak ostao ravnodušan. Promatrao sam. Očekivao.“ (Matvejević 2013: 8). I on je svjestan da Rusi žive vrlo teško u SSSR-u i naglašava da Jugoslaveni ne mrze Ruse jer ih nemaju zašto mrziti kad ne ovise o njima (usp. *ibid.*: 12). A kakvo je bilo njegovo mišljenje o jugoslavensko-sovjetskoj suradnji jasno je izrekao u romanu: „Fedorenko želi čuti moje mišljenje o 'jugoslavensko-sovjetskoj kulturnoj suradnji', što mu ja mogu o tome reći? Izvlačim se: vidim da je u knjižarama malo knjiga jugoslavenskih autora, u usporedbi npr. s bugarskim. No, nema ni nekih važnih ruskih pisaca, dodajem mu sa smiješkom kako bih ublažio svoju opasku. Prevode se pisci koji malo znače u Jugoslaviji, a ne neki od najznačajnijih. Tako se izobličuje slika same književnosti. Krleža je još isključen zbog predratnog 'sukoba na ljevici', kao da ovdje nije bilo Dvadesetog kongresa i osude staljinizma.“ (*ibid.*: 13). Saznajemo da jugoslavenski pisci nisu imali svoje mjesto u ruskoj kulturi i književnosti i da kulturna suradnja dviju zemalja nije funkcionirala kako je bilo zamišljeno. Matvejević je otvorio oči svim poklonicima revolucije i staljinizma. Upozoravao je na to da 'revolucija jede svoju djecu'. „Ruska je inteligencija pripremala duhove za revoluciju da bi sama postala žrtvom revolucije. Što je rusko u boljševizmu i njegovim pretjeranostima i okrutnostima, teško je reći. Rusiju može spasiti samo Rusija, zato stvari idu tako sporo kako idu. Ako uopće idu. Diktatura proletarijata svođena je na diktaturu tiranina i njegovih pomagača. Staljinizam je silom spojio inteligenciju s državom i tako uništio njezinu samostalnost, prividnu i stvarnu. (...) Nema dvojbe da je Lenjin imao udjela u tome i ne sluteći možda kakve to razmjere može poprimiti. Držimo da su neki od njegovih suradnika (Buharin, Trockij, Lunačarski) smatrali da je to samo 'privremena mjera'. Inteligencija je pripomogla svojem uništenju. Kasnije nije više bilo izbora: ideologija je postala jača od ideje, partija je zamijenila 'sovjete“ (*ibid.*: 19-20). Matvejević smatra da Jugoslavija nije dobro postupila što je zatopljila odnose s SSSR-om i priznala SSSR-u socijalizam, pozitivne tekovine, prijateljstvo i slično (usp. *ibid.*: 35).

Dotaknuo je i pitanje književnosti i nadao se da će se književnost u SSSR-u osloboditi jarma ideologije i partijnosti, no sovjetsko društvo i njegova ideologija, vlast nisu bile spremne na to. Matvejević otkriva da su jugoslavenski pisci puno više očekivali od sovjetskih pisaca, ali s vremenom su prestali očekivati: „Zatim je nastupilo vrijeme kad smo prestali bilo što očekivati, objijajući s prezirom gotovo sve što je dolazilo s te strane“ (*ibid.*: 141). Stao je u obranu ruskog naroda, smatrajući da je narod nevin u cijeloj priči ideologije i politike. Ruski narod je, prema Matvejeviću, iscrpljeni denacionaliziran: „Ne treba mu pripisivati osvajački karakter sovjetske ideologije i politike, koje su zapravo najviše pridonijele njegovoj vlastitoj iscrpljenosti i denacionalizaciji“ (*ibid.*: 44).

Roman je svojim većim dijelom posvećen stanju u ruskoj književnosti. Matvejević je oštro istupio protiv cenzure i protjerivanja ruskih pisaca pa je više puta slao pisma visokim dužnosnicima u kojima se zalagao za tiskanje zabranjenih knjiga i rehabilitiranje žrtava staljinizma i pisaca nepoželjnih vlasti (M. Bulgakov, N. Mandel'stam, A. Efron, N. I. Buharin, A. Sinjavskij, J. Brodskij...). „Neki pisci dugo nisu bili objavljeni i, kad su to napokon bili, na njihove se knjige u raznim dijelovima istočne Europe, pa i u Jugoslaviji, gledalo kao na prijestupe. Obranu takvih djela zovem apologom“ (Matvejević 1994: 191). Autor je bio zatečen stanjem u ruskoj književnosti, vrijedna djela ruskih autora nisu bila dostupna ruskim čitateljima, već su se izdavala u inozemstvu, književnicima su bila oduzeta sva prava, protjerivani su, neki su završavali u logorima.

Matvejević se bavi pitanjima i problemima jugoslavensko-sovjetskog odnosa i problemima ruskog naroda te staje na njegovu stranu protiv totalitarizma, bilo Stalinovog, bilo Putinovog, a najveći dio romana tematizira stanje u ruskoj književnosti. Njegova pisma su imala veliki odjek u svijetu jer su razotkrila neke stvari koje je ruska vlast htjela zatajiti ili zamaskirati.

Kratak pregled naših „povrataka iz SSSR-a“ dovodi do zaključka koliko se mišljenje i predodžba o SSSR-u mijenjala ovisno o političkoj situaciji. Cesarec i Krleža su primjer početka fascinacije i glorifikacije Sovjetskog Saveza. Oni su i predstavnici Leninovog kulta u našoj kulturi i ostali su mu vjerni i nakon razočaranja u sovjetsku vlast (primjer Krleže). Lenin je za njih bio veliki vođa i stjegonoša, u njemu su vidjeli 'Mesiju' koji će napokon raskrstiti s kapitalističkim izrabljivanjem radnika. I Cesarec i Krleža su bili veliki štovatelji sovjetskih tekovina i htjeli su svoje utiske o Rusiji nakon revolucije prenijeti u Jugoslaviju i utjecati na način mišljenja te doprinijeti popularizaciji sovjetske kulture i politike. Oba u

svojim putopisima s oduševljenjem pišu o sovjetskim tekovinama, građevinama i svakodnevnom životu, pokušavajući jugoslavenskim čitateljima predočiti sliku sovjetske Rusije, velike zemlje komunizma koja će voditi narode u bolju budućnost. Nasuprot Krleži i Cesarcu imamo Antu Ciligu koji je pisao o Stalinovim čistkama i mračnom životu u logoru. On je od početne fascinacije došao do osude staljinizma i sovjetske ideologije. O predodžbama o Sovjetskom Savezu u 70-im godinama i nadalje piše Predrag Matvejević i u svojim pismima svjedoči o Rusiji umornoj od ideologije i daje osudu totalitarnog režima u kojem je narod i mali čovjek najveća žrtva. Sudbine naših povratnika iz SSSR-a najbolje govore o utjecaju politike i kulture na književnost i najbolji su svjedok promjena koje su se događale u odnosima Jugoslavije i SSSR-a.

5. Predodžbe o SSSR-u u jugoslavenskoj kulturi

Razlika u jugoslavenskom i sovjetskom socijalizmu najviše je došla do izražaja nakon Titovog „NE“ Stalinu, a i bila je jedan od uzroka sukoba. Stalin je oštro osuđivao jugoslavensku zemljišnu reformu kojom se provodila totalna kolektivizacija poljoprivrede tumačeći to kao pomirljivu politiku prema zemljoposjednicima ili tzv. kulacima. Još za vrijeme rata, između SSSR-a i Jugoslavije uspostavljene su višestruke vojne, političke, kulturne, znanstvene i druge veze. Nakon sukoba stanje se mijenja. Jugoslavija je svim silama željela pronaći alternativu sovjetskim ideološkim postulatima na temelju marksizma. Banac taj pokušaj naziva ideološkim revizionizmom: „Nova antietatistička socijalistička država treba da bude lišena pretjeranih upravnih organa, a služilo bi joj samo brojem ograničeno državno činovništvo“ (1990: 138). Neki od kritičara navode da je Titova vladavina neka vrsta „saharinskog staljinizma“ (Maković 2008: 119) jer jednopartijski sustav nije dopuštao nikakve demokratske procese u društvu.

Sovjetski se socijalizam najviše temeljio na staljinizmu kojeg obilježavaju radikalni boljševizam iz razdoblja građanskog rata, revolucionarni voluntarizam, spremnost pribjegavanja nasilju, vladanju administrativnim naredbama, centraliziranom upravom. Banac (1990: 19) navodi da se poslijeratna obnova Jugoslavije temeljila na staljinističkom modelu: „gvozdena vlast“, diktatura proletarijata u kojoj glavnu ulogu ima Komunistička partija sa zadaćom da pobedi klasne neprijatelje i organizira novu socijalističku ekonomiju na osnovama centralističkog sistema državnog upravljanja. Sovjetski način vlasti očitovao se i u petogodišnjem planu koji je u Jugoslaviji donesen 1947. godine i čiji je prvi cilj bila ubrzana industrijalizacija po sovjetskom modelu.

No ni svakidašnji život, kultura i umjetnost nisu prošli bez sovjetskog traga. Iako su mnogi kritičari nakon 1948. godine pokušavali umanjiti sovjetski utjecaj, on je vidljiv u organizaciji svakodnevnog života, odbacivanju građanskog svijeta i u odgojnoj ulozi književnosti i umjetnosti. Vice Zanimović brani jugoslavenski komunistički pokret i navodi da je upravo taj pokret bio zaslužan za sve snažno, trajno i progresivno u kulturi i umjetnosti, ali je svjestan da nije sve bilo idealno: „A u nas se uporno lansiraju teze o gušenju slobode stvaralaštva, o ždanovizmu i staljinizmu kao imanentnim značajkama kulturne politike našega komunističkog pokreta. Ako pogledamo detalje, i jučer i danas u našem komunističkom pokretu, u Savezu komunista, prisutni su sindromi dogmatizma, pa i naprosto primitivni mentalitet apoteoze vlasti i pokreta. I ima incidentnih situacija, koje su izazvane birokratskim i dogmatsko-konzervativnim pritiscima, ima pogrešnih i kompromitirajućih postupaka koji se

opravdavaju idejama i politikom Saveza komunista Jugoslavije, Ali sve su to periferna odstupanja od politike Partije“ (1975: 22).

Rad se prvenstveno bavi stanjem u književnosti, ali u ovom dijelu bit će riječi i o propagandi u nekim časopisima, a veliku i neizostavnu ulogu u sovjetizaciji imao je, u ono vrijeme novi medij, film, no to je već zasebna tema i prelazi okvire ovog rada. Vrijedi spomenuti da je Agitprop u skladu sa sovjetskim načinom i direktivama filmu posvetio posebnu pažnju jer je filmska industrija bila više nego pogodna za djelovanje na nepismeno stanovništvo. Iako je hrvatska kinematografija bila nova u svemu tome, cenzurirani su filmovi koji su dolazili iz inozemstva, a cenzuru je provodilo Državno filmsko poduzeće Jugoslavije. Poduzeće je određivalo što će se uvoziti i prikazivati, a kao posebno „smeće“ proglašavani su engleski i američki filmovi, a češki i francuski su „loše odgojno djelovali na mase“ pa se ili nisu uopće uvozili ili su se kombinirali sa sovjetskim filmovima čija je popularnost rasla iz dana u dan.

5.1. Sovjetizacija i glorifikacija u narodnoj i umjetničkoj poeziji

Sa stajališta narodnog stvaralaštva zanimljivo je uočiti koliku ulogu su sovjeti imali u narodnim pjesmama. Oni su opjevani kao heroji, suborci za pravdu i bolju budućnost, u Sovjetskom Savezu vidi se moćan saveznik i uzor. U ovom dijelu analizirani su samo neki primjeri iz poezije, ali treba naglasiti da je sovjetizacija u poeziji bila najjača i takvih primjera ima još mnogo.

U jednoj se pjesmi iz 1944. god. iznosi program, reagiranje na političke događaje i tematizira se Leninova fraza „Tko radi, taj i jede.“:

Stiglo pismo iz Moskve

da se zakon donese

ko ne radi taj ne jede

ti zakoni vrijede. (Rihtman-Auguštin 1975: 156)

Ovaj je citat potvrda da su se tijekom rata te neposredno nakon njega sovjeti simpatizirali, preuzimala se njihova retorika i način upravljanja društvom. U pjesmi iz 1941/1942. god. na šaljiv način se predviđao Hitlerov pad i veličala se sovjetska snaga:

Uzaludno Hitler laje

Lenjingrad se ne predaje.

Čika Staljin lulu dimi

čeka samo da zazimi.

Hitleru će da se smrkne

kad ga Staljin lulom čvrkne. (Zečević 1975: 190)

Divna Zečević (1975) u svom članku *Pučke književne tvorevine između umjetnosti i revolucije* donosi još jednu pjesmu koju je navodno pjevala zarobljena drugarica Anka, a u kojoj se očituje divljenje Crvenoj armiji i želja da bude dio te oslobodilačke vojske:

Joj da mi je i da mogu

tu crvenu nosit robu

i prošetat Lenjingradom

sa crvenom našom gardom.

Stalin je u narodu bio prihvaćen kao božanstvo, kao osloboditelj od fašizma i od najvećeg neprijatelja pa su seljaci u Lici pjevali:

Oj Staljine, ti narodni bože,

Bez tebe se živjeti ne može.

Hajde braćo, da mjerimo Drinu,

Da gradimo ćupriju Staljinu.

Drug će Staljin i crvena zvijezda

Uništiti fašistička gnijezda. (Banac 1990: 22)

Retorika u ovim pjesmama dokazuje da su predodžbe o sovjetima pozitivne, oni su gotovo idealizirani, borci za iste ideale. Od njih su jugoslavenski komunisti preuzeli i način govora: „Međutim kada se analizira govor jugoslavenskih, pa tako i hrvatskih komunista, vidi se da on u velikoj mjeri nasljeđuje – sve do kraja svojega postojanja – sovjetske uzore koji su oponašani u svim zemljama Istočnog bloka. (...) To je svakako govor karakterističan za razdoblje komunizma. Svi koji se sjećaju lako će ga prepoznati. Zamagljen je, nejasan, pun retoričkih figura petrificiranih u javnom govoru, kontroliran od partijskih organa, s klišejima, s krajnje binarnim vrednovanjem itd.“ (Czerwinski 2013: 68).

No glorifikacija Stalina, Lenina i njihovog kulta bila je aktualna i kod nekih naših književnika kao što je to Vladimir Nazor ili Ervin Šinko koji su bili članovi Partije i veličali su vođe sovjetske Rusije. Oni su također u svojim pjesmama pozitivno prikazivali sovjete, idealizirali ih i vjerovali u njihovu moć:

Uz Tita i Staljina,

dva junačka sina,

nas ne će ni Pakao

smest;

mi dižemo čelo,

mi kročimo smjelo

i čvrsto stiskamo

pest.

Vladimir Nazor: *Pjesma i pesti* (1943.)

Dobra je kao kruh

I nježna kao dlanovi majke,

Sigurna u se ko sunce na svodu,

Čista ko iz prepunog srca prelita riječ.

Ervin Šinko: *Lenjinova riječ* (1947.)

Ipak nam sunce sinu

I rastjera tminu.

Tito! Staljine!

Zemljo naša i Rusijo mati –

Mi smo vaši i vaši ćemo ostati!

Ivica Jurac: *Sloboda* (1945.)

5.2. Časopis kao sredstvo propagande

Glorifikacija Stalina i sovjetske vlasti nije zaobišla ni časopis *Brodski list* čije je uredništvo 20. prosinca 1947. godine čestitalo rođendan Stalinu, navodeći kako "Građani grada Broda i okoline slave 68. rođendan generalisimusa Staljina u znaku velikih pobjeda na polju privredne i kulturne izgradnje zemlje, – u znaku ispunjenja prve godine naše pjatiljetke. Udvostručeni napori na izvršenju plana neka budu čestitka građana Broda vođi i učitelju svih slobodoljubivih naroda svijeta-genijalnom rukovodiocu drugu Staljinu." 22. veljače 1948. u slavonskobrodskom Domu kulture održana je svečana proslava 30. godišnjice osnutka Crvene armije, u organizaciji Društva za kulturnu suradnju Hrvatske sa SSSR-om. Program proslave obuhvaćao je izvođenje sovjetske, potom jugoslavenske himne, uz održavanje predavanja o povijesti Crvene Armije i izvođenja njezine koračnice. *Brodski list* nije bio jedini časopis koji

je izražavao afirmativan stav prema SSSR-u. Tu je bio još časopis *Naprijed* koji je imao posebnu rubriku o SSSR-u, kao i Vjesnikova rubrika „Iz bratskog Sovjetskog Saveza“. Poslije će, nakon zaoštavanja jugoslavensko-sovjetskih odnosa, *Brodski list* preuzeti dio kritičkog stava lista *Naprijed* prema politici SSSR-a, najprije s blažim i umjerenijim reagiranjima, a poslije i vlastitim udjelom u žestokoj kampanji usredotočenoj na sovjetsko ideološko i praktično odstupanje od marksizma-lenjinizma, kao i osudu staljinističkog hegemonizma nad malim zemljama, što se odvija u razdoblju od 1950. nadalje (usp. Barać 2013: 1). „Propagandno konstruiranje uljepšane slike o SSSR-u nije ponudilo nijednu informaciju o nepovoljnostima ili zaprekama koje su bile prisutne u gospodarstvu ove zemlje. Čitateljstvo nije ni po čemu moglo naslutiti kako je stvarnost sovjetskog gospodarstva bila sasvim drukčija od idealiziranih izvješća na stranicama *BL*-a. Nakon hvalospjevnih svibanjskih tekstova o SSSR-u, tijekom ljeta 1948. postupno dolazi do prvih znakova razlaza između Jugoslavije i zemalja potpisnica Rezolucije Informbiroa, predvođenih SSSR-om“ (*ibid.*: 1).

Postojao je čak i časopis pod nazivom *Jugoslavija SSSR* (glasilo Društva za kulturnu suradnju sa Sovjetskim Savezom) koji je u naslovima iskazao svoju privrženost SSSR-u. Neki od naslova su bili: *Staljin – vođa naprednog čovječanstva*, *Jarko nam svetli sunce Staljinskog ustava*; *Snagama mira i demokratije pripada budućnost*, *Sovjetska seoska inteligencija*, *Izgradnja u kolhozima* itd. Potkraj travnja 1946. godine tiskane su 154 parole koje slave najvećeg prijatelja Jugoslavije: „Trudbenici sviju zemalja ujedinite se u borbi protiv ratnih huškača“, „Živio Sovjetski Savez – zemlja slobode, napretka i sretnog života radnog naroda“, „Živio drug Staljin, genijalni učitelj i vodja naprednog čovječanstva“, „Živio veliki Staljin, organizator borbe za mir i suradnju među narodima“, „Živio veliki Staljin, najveći prijatelj i zaštitnik prava malih i ugnjetenih naroda“ (usp. Jakovina 2010: 100). Propaganda sovjetske nauke i SSSR-a svakodnevno je bila prisutna u tiskovinama pa je tako *Studentski list* (list Narodne omladine Sveučilišta u Zagrebu) donosio tekstove o sovjetskim, ruskim znanstvenicima Pavlovu, Lobačevskom, Timirjazevu i dr., a imao je i redovitu rubriku „Iz bratskog SSSR-a“. Rubrika je zadnji put uređivana u svibnju 1948. godine. Pisalo se o „sovjetskim studentima u Domovinskom ratu“, zabilježilo smrt Kalinina.

U časopisima se pojavljuju teorijska djela prevedena s ruskog, kao što je npr. Leninov članak o Tolstoju (*Tolstoj i moderni radnički pokret*) u Galogažinoj *Kritici* 1928. god. ili prijevod rasprave Georgija Plehanova *Umjetnost i socijalni život* u *Književniku* 1931. god. Časopisi su nakon Drugog svjetskog rata imali ulogu proklamatora službenog stava marksističke ideologije pa su trebali biti prožeti partijnošću i ideologijom, a rad časopisa

nadgledao je Agitprop i tako oblikovao mišljenja i stavove masa. Iz knjižara su se 1947. god. morale ukloniti sve knjige koje kleveću SSSR i iskrivljuju povijest i propagiraju fašizam, velikohrvatski i velikosrpski šovinizam (usp. Šarić 2010: 409-412). No, zanimljivo je da su partijska tijela odobravalala tiskanje tzv. „šund literature“: *Velika obmana* je tiskana u *Borbi*, *Vjesnik u srijedu* je tiskao krimi-roman Priest Ley, *Glas Slavonije* tiskao je djelo P. Ford *Pustolovina u ekspresnom vlaku*, *Slobodna Dalmacija* pustolovni roman A. Londres *Put u Buenos Aires* (usp. *ibid.*: 416). Već 1949. godine, uslijed promjene politike prema SSSR-u, kritiziraju se izdavači i njihov odabir objavljenih djela, no te godine i dalje su najviše zastupljena djela ruskih autora (118 knjiga, 980.130 primjeraka) nakon domaćih, hrvatskih (762 knjige, 3,467.635 primjeraka) (usp. *ibid.*: 419). „Na popisu knjiga izdanih u Hrvatskoj tijekom prvih sedam mjeseci 1949. godine našlo se šest naslova Leninovih djela, djela Marxa i Stalina, a među „Ostalim naučnim djelima“ nalazimo također prijevod knjige s ruskog (N. Ratner, *Postanak hrvatsko-ugarske nagodbe od god. 1868.*). Do 1948. godine trećinu objavljenih naslova činili su prijevodi, a od njih je 74% bilo prijevoda s ruskog. Promjene u pravcu smanjenja broja prijevoda ruskih i sovjetskih knjiga započele su od 1949. godine. Slično je izgledala situacija u Sloveniji. Od 283 prevedenih djela u Sloveniji u razdoblju 1945-1947, 184 bilo je prijevoda s ruskog, a 59 – s drugih slavenskih jezika. Godine 1948. bilo je 119 prijevoda, od toga 74 s ruskog i 25 s drugih slavenskih jezika. Preporuka Agitpropa Slovenije bila je da se sa zapadnih jezika prevode samo klasici, a ne i moderni pisci“ (Najbar-Agičić 2013: 266).

5.3. Prijevodi sovjetskih djela u Jugoslaviji

Sovjetska djela nisu dolazila direktno u Jugoslaviju, već posredstvom njemačke književnosti zbog cenzure, ali početkom 30-ih god, zahvaljujući različitim nakladnim poduzećima (beogradski „Nolit“, zagrebačka „Binoga“ i seriji Ljube Wiesnera „1000 najljepših novela“), počinje se naglo širiti. Časopisi i nakladna poduzeća birali su iz sovjetske književnosti djela koja su mogla odgojno djelovati na mladu generaciju kao npr. djelo N. Ostrovskog *Kako se kalio čelik*. „U cjelini je roman *Kako se kalio čelik*, u prijevodu Dragutina Kostića, odštampan u Beogradu već pred sam rat 1941. god. i smjesta zapaljen, ali on je već tada bio toliko poznat u sredini napredne i revolucionarne omladine da je njegov osnovni karakter, Korčagin, mogao uskoro postati jedan od najčešćih nadimaka mladih partizanskih prvoboraca...“ (Flaker 1968: 410) Posebnu pažnju su pridavali izdanju popularno-naučne

beletristike koja je služila upoznavanju tekovina industrijalizacije u SSSR-u i propagandi socijalizma (Il'in: *Crnim po belom*, Beograd 1938; *Dve priče*, Niš 1939...), zatim dokumentarna djela o sovjetskim istraživanjima Arktika (Vodopjanov: *Osvojenje Sjevernog pola*, Zagreb 1939) i naravno, romani s temom industrijalizacije Sovjetskog Saveza kao što je prijevod romana Konstantina Paustovskog *Kara-Bugaz*. 1939. god. O velikom broju prijevoda ruske beletristike i teorijskih djela u hrvatskim književnim časopisima svjedoči deskriptivna bibliografija *Ruska književnost u hrvatskim književnim časopisima 1945-1977* čiji su autori I. Lukšić i J. Užarević. Bibliografija sadrži popis i citate ruskih pisaca u hrvatskim književnim časopisima. Klasificirani su prema općoj problematici ruske književnosti i prijevodima djela ruskih pisaca na hrvatski jezik, a na kraju je donesen i popis djela ruskih autora izvedenih na hrvatskim scenama. Najčešće spominjana imena su Čehov, Dostoevskij, Gogol', Gor'kij i Ostrovskij.

Hrvatski književni prevoditelji su imali veliku ulogu u stvaranju predodžbi o ruskoj književnosti, a samim time i kulturi. Simpatiziranje ruske kulture i književnosti vidljivo je u prijevodima, a posebno u razdoblju 1945-1950. godine o čemu je Društvo hrvatskih književnih prevodilaca izdalo knjigu *Svjetska književnost u hrvatskim prijevodima 1945-1985*. (1988.) čiji su autori Nataša Dragojević i Fikret Cacan. Oni su izdvojili prijevode djela svjetskih književnosti, a ruskoj književnosti je posvećen značajan dio. Prijevodi uvrštenih djela svjetske književnosti su razvrstani prema književnim rodovima pa su tako prijevodi poezije na prvom mjestu, slijede prijevodi drame i prijevodi proze. Naši prevoditelji i pisci uvrštavali su rusku književnost u antologije pa se tako Sergej Esenjin, Aleksandar Sergeevič Puškin i Mihail Jurevič Lermontov nalaze u svim većim antologijama svjetske poezije. U antologijama su se našli i Aleksandar Blok, Vladimir Majakovskij, Boris Pasternak i drugi pjesnici ruske avangarde. Maksim Gor'kij je uvršten u *100 najvećih djela svjetske književnosti* iz 1962. godine. Osim u antologijama ruska književnost je prevedena i u posebnim izdanjima, a najpopularnija je bila proza. Kao što je već spomenuto, i po broju i naslovima prijevoda može se reflektirati odnos prema ruskoj kulturi i književnosti. Još ratne 1945. godine prevodila su se temeljna djela sovjetske književnosti kao što su Maksim Gor'kij, *O tom, kako sam naučio pisati*, Mihail Jakovlevič Il'in, *Stvaranje novog svijeta*, A. Kononov, *Priče o Lenjinu*, Nikolaj Aleksejevič Ostrovskij, *Kako se kalio čelik*. Godine 1946. se nastavlja niz prijevoda djela sovjetske književnosti pa je tada preveden roman *Mati* Maksima Gor'kog, *Poraz Aleksandra Aleksandoviča Fadeeva*, *Sovjetski heroji* (zbirka djela sovjetskih autora). *Što da se radi* Nikolaja Gavriloviča Černyševskog, *Mlada garda* Aleksandra Aleksandroviča

Fadeeva, Čapaev Dmitrija Andrejeviča Furmanova prevedeni su 1947. godine. Presudne 1948. godine prevedeno je najviše djela ruskih autora, čak 79. Te godine najviše je prijevoda Maksima Gor'kog (7 djela). Godine 1949. primjetan je manji broj prijevoda, no i dalje prevladavaju prijevodi Gor'kog. Nakon 1950. godine prijevodi sovjetskih socrealističkih autora su smanjeni na minimum i s godinama nestaju, ali se povećava broj prijevoda ruskih klasika kao što je Gogol', Tolstoj, Turgenev, Dostoevskij. Dostoevskij je tek 1952. godine prvi put preveden u navedenom razdoblju, a 1975. godine od 13 prijevoda ruske proze 11 su djela Dostoevskog. Sedamdesetih godina ruska književnost je sve manje zanimljiva prevoditeljima pa je tako 1970. godine prevedeno samo jedno rusko djelo *Poziv na smaknuće* Vladimira Nabokova. 80-ih godina prevodi se sve više suvremenih ruskih autora kao što su Aleksandar Isaevič Solženicin i Daniil Harms.

5.4. Josip Badalić i Aleksandar Flaker

Među pojedincima koji su najzaslužniji za upoznavanje sovjetske kulture i književnosti u Hrvatskoj treba izdvojiti već spomenutog Josipa Badalića i Aleksandra Flakera. Josip Badalić je posebno u dvadesetim godinama, nastojao dati pouzdane obavijesti o sovjetskom književnom kretanju i trudio se upoznati jugoslavenskog čitatelja sa sovjetskim djelima te je zaslužan za velik broj prijevoda najpoznatijih ruskih pisaca, kao što su A. Puškin, N. Tolstoj, M. Gor'kij. Badalić (1972) u svojoj knjizi *Rusko-hrvatske književne studije* opisuje utjecaj ruske književnosti na hrvatsku i obratno. On navodi i analizira prijevode ruskih pisaca koji su se pojavili tijekom hrvatskog narodnog preporoda i piše i o srpskoj kritici čiji je pozitivan stav o Gor'kome i sovjetskoj književnosti očigledan u riječima Aleksandra Belića u svečanom govoru *Gorki među ruskim piscima* (1946). Badalić je sudjelovao u stvaranju antologije *Ruska lirika od Puškina do naših dana* (1939) koja je prvi put u jugoslavenskoj književnosti i kritici predstavila u jednoj knjizi opširnije i sovjetsku poeziju. U antologiju su ušli prijevodi poznatih ruskih pisaca kao što su Aleksandar Blok, Sergej Esenin, Ana Ahmatova, Osip Mandel'stam, Il'ja Erenburg, Marina Cvetaeva, Vladimir Majakovskij i Nikolaj Tihonov.

Osim Badalića, na promoviranju i populariziranju ruske kulture i književnosti radio je i najpoznatiji hrvatski rusist Aleksandar Flaker koji je svojim naučnim radovima povezao hrvatsku i rusku književnost i nezaobilazan je u proučavanju hrvatskih predodžbi o Sovjetskom Savezu. Flaker se uz Škreba smatra utemeljiteljem zagrebačke škole znanosti o

književnosti. Svoj je rad započeo proučavanjem sovjetske književnosti i tada nastaju njegovi najznačajniji radovi kao što su zbornici *Heretici i sanjari* (1954.), *Ruski pripovjedači XIX. stoljeća* (1961.), te *Suvremeni ruski pisci* u četiri knjige (1962.). U *Hereticima i sanjarima* navodi da je tada (1945.) imao problema u nabavljanju izvornika sovjetske književnosti 20. stoljeća i donosi svoje prijevode i prijevode Antice Menac značajnih ruskih književnika prve polovice 20. stoljeća koji su odudarali od poetike socijalističkog realizma kao što su Isak Babel', Evgenij Zamjatin, Boris Pilnjak, Vsevolod Ivanov, Kostantin Fedin, Mihail Zoščenko, Viktor Šklovskij, Fjodor Gladkov, Jurij Oleša, Boris Pasternak, Mihail Bulgakov, Andrej Platonov i dr. (usp. Flaker 1954). Proučavanje ruske književnosti nastavio je u kasnijim radovima: *Ruski klasici XIX. stoljeća* (1965.), *Ruska književna kritika* (1966.), *Sovjetska književnost 1917-1932* (1967.), prikazu novije ruske književnosti u 7. knjizi *Povijesti svjetske književnosti* (1975.), te knjizi *Ruska avangarda* (1984.). Flaker je prvi uvidio da u poslijeratnoj Hrvatskoj književni ukus nisu oblikovali samo prijevodi sovjetskih autora, već i njemačkih i američkih autora (usp. Peruško 2014: 8). Bavio se ruskim formalizmom koji je bio na lošem glasu u Sovjetskom Savezu i zaslužan je za stvaranje drugačije slike o tom pravcu unutar akademske sredine. „U almanahu *Pogledi* 1955. godine objavljuje članak *Formalna metoda i njezina sudbina* koji u središte književnoga teksta vraća formu i odbacuje vulgarni sadržaj, sklonost ka banalnome sociologizmu i ideološkoj kritici, kakva je bila aktualna u hrvatskoj poslijeratnoj kritici. U tumačenju i interpretaciji književnoga teksta Flaker vraća u središte formalne aspekte, koji će i na Zapadu u 1960-im godinama biti ponovno u modi“ (Peruško 2014: 9).

Ipak je jasno kako je odnos prema sovjetskim uzorima u kulturi i znanosti uvjetovan promjenom političke situacije. Još se do kraja 1948. pozitivno pisalo o Ždanovu i o Stalinu. Godina 1948. u radu Agitpropa nije bila prijelomna. Tek naredne 1949. godine Đilas je, govoreći na II. plenumu o organizacijskim slabostima Agitpropa, spominjao nekritično prenošenje sovjetskih modela. Smanjivanje sovjetskog utjecaja započelo je povratkom klasičnim djelima marksizma-lenjinizma. Nešto snažniju kritiku sovjetskog modela u kulturnoj politici iznio je Kardelj 11. prosinca 1949. godine u govoru održanom u Slovenskoj akademiji znanosti i umjetnosti u govoru prilikom izbora za počasnog člana. Pozvao je da se treba osloboditi ovisnosti o sovjetskoj znanosti i kritizirao SSSR. Odmak od sovjetskog modela bio je uočljiv u djelovanju Društva za kulturnu suradnju Jugoslavije s SSSR-om. Dana 14. lipnja 1949. godine održan je plenum na kojem je izglasana rezolucija. Njome se tvrdilo kako je Rezolucija Informbiroa zadala snažan udarac kulturnoj suradnji dviju država, da je

Jugoslavija u proteklim godinama učinila mnogo na popularizaciji sovjetske kulture, a obrnuto je učinjeno malo (usp. Najbar-Agičić 2013: 268-269). Nakon 1949. godine popularnost sovjetskih tekovina i kulture drastično opada i politika od tada više nije imala toliko utjecaja na kulturu, a ponajviše ne na književnost koja se oslobodila okova socrealizma i krenula u suprotnom pravcu. Sovjeti, pa ni Stalin ni Lenin, više nisu bili zanimljivi hrvatskim književnicima pa se teško mogu naći njihova imena u časopisima i književnim djelima nakon 50-ih godina.

5.5. Predodžbe o SSSR-u u časopisima *Republika* i *Kulturni radnik*

Razlike u predodžbama o Sovjetskom Savezu prije i nakon presudne 1948. godine najbolje su vidljive u književnim i kulturnim časopisima. U kolovozu 1945. godine počeo je izlaziti časopis *Republika* s Miroslavom Krležom kao glavnim i prvim urednikom. *Republika* je bio mjesečnik za književnost, umjetnost i javni život. Od početka svog izlaženja *Republika* je nailazila na oštre kritike Agitpropa. Godine 1946. redakciju napuštaju Miroslav Krleža i Joža Horvat, a na njihova mjesta dolaze Marin Franičević i Novak Simić te od tada *Republika* počinje glorificirati sovjetsku književnost i socrealizam te donosi sve više prijevoda tekstova sovjetskih socrealističkih autora (usp. Šarić 2010: 401). Zanimljivo je promotriti članke u kojima se spominje Sovjetski Savez, ruska književnost i količina prijevodne literature s ruskog jezika u Jugoslaviji, a samim time i popularnost sovjetske kulture. Za potrebe ovog rada analizirana su sljedeća godišta: 01/1945, 04/1948, 08/1952, 28/1972. Godišta su odabrana tako da pokrivaju odabrani period 1948-1981. godine, a 1972. god. je odabrana zbog pogleda na Sovjetski Savez nakon hrvatskog proljeća 1971. god.

Već u prvom broju *Republike* iz 1945. god. vide se simpatije i pozitivan stav prema Rusima kao osloboditeljima i suborcima protiv fašizma pa se tako u časopisu donosi ulomak iz Marinkovićevih *Savjetovanja*: „Vas svit rabota tamo... a onode ne dadu ti ni mukta rabotat! Ovode ti je 'razmislit ću', a onamo ti je 'činin i učinit ću'! Ja sam za Rusiju, pa neka me gleda kako hoće to... tvoje... 'oko božje'!“ (*Republika* br.1, 1945: 22-44). Osim proze u prvom broju se pojavljuju i pjesme Zdenka Štambuka koje hvale Sovjetski Savez i veličaju Leninovo ime i njegov društveni rad. Pjesma *Učitelj* posvećena je Leninu u kojoj je on prikazan kao osloboditelj, spasitelj i nada u budućnost:

O novom jutru snatri kad večerom šuti

veliki stražar naš pred kapijom Kremlja,

i svako je novo jutro jutro uskrснуća. (Republika br.1,1945: 70)

Josip Badalić objavio je u prvom broju *Republike* svoj članak o najvećem ruskom basnopiscu Ivanu A. Krylovu u povodu 100-te obljetnice njegove smrti. U članku se osim pohvala Krylovljeva stvaralaštva nazire i divljenje ruskom narodu i zemlji. Miroslav Krleža kao glavni urednik objavio je u prvom godištu izlaženja časopisa svoj znameniti članak „Književnost danas“ u kojem se zalaže za socijalistički usmjerenu književnost. Članak je prepun asocijacija na stanje u Sovjetskom Savezu, a posebno na revoluciju 1918. god. „Književnost treba da nam govori o pozitivnim ljudima, kojih, nažalost, do danas u našim književnim ostvarenjima nema mnogo. O ljudima treba govoriti, koji su razvili u sebi koeficijent snažne volje, o onim smionim, kod nas još neopisanim ljudima, koji su povjerovali, da volja pojedinca može da stvaralački djeluje na volju mnoštva ako se je doista iskreno i čista srca inspirirala brigama i patnjama tog mnoštva, kojemu je ime čovjek.“ (*Republika* br.1, 1945: 159)

U četvrtom godištu časopisa iz 1948. god. nalazi se mnogo asocijacija na Sovjetski Savez. Zbivanja u politici još nisu imala veliki utjecaj na jugoslavenske književnike i kulturne radnike, ali za usporedbu s prvim godištem, u četvrtom se godištu vidi veće zanimanje za uređivanje književnog i kulturnog života u Jugoslaviji, još uvijek po uzoru na sovjete. U časopisu se tako pojavljuju i slike poznatih ruskih slikara kao što su u broju 7-8 slike I. J. Rjepina „Burlaci na vodi“, J. A. Astafeve „V. G. Bjelinski“. Još uvijek se aktualno prati kulturni život u Sovjetskom Savezu pa M. Detoni piše članak o otvorenju izložbe reprodukcija dorevolucionarnog slikarstva Tretjakovske galerije. Čedomir Minderović u svom članku „O neposrednim zadacima nove književnosti i naših književnika radnika“ iz prvog broja 1948. god. govori o zadaćama sorealističke književnosti u Jugoslaviji. Njegova je retorika identična retorici u Sovjetskom Savezu: „Naša književnost mora biti izraz života, napora, pobjeda i stremljenja našega čoveka iz najširih narodnih slojeva, čoveka nove Jugoslavije...samo pod tim uslovima ona se može nazvati književnošću u pravom smislu reči.“ (*Republika* br.1, 1948: 2-3) A divljenje životu u Sovjetskom Savezu, i sovjetskoj umjetnosti najviše je vidljiva u članku Ervina Šinka u drugom broju 1948. god. „Premijera 'Ruskog pitanja' Konstantina Simonova“. Šinko hvali sovjetsku umjetnost nazivajući je umjetnošću stvaralačkog čovjeka, umjetnošću stvarnih graditelja, umjetnošću naroda: „Život je za sovjetske ljude toliko pun sadržaja, toliko je pun veličine i perspektiva, on takvom brzinom raste, da – suprotno umjetnicima građanske klase, - za sovjetskog umjetnika postoji

samo jedan problem...“ (*Republika*, br.2, 1948: 188) Isti stav dijeli i V. Kemenov u članku „Crte dviju kultura“ u trećem broju. Kemenov poziva sve da se okrenu sovjetskoj socijalističkoj kulturi jer je „Sovjetski Savez postao najnaprednija zemlja čitavoga svijeta“ (*Republika* br.3, 1948: 315). U devetom broju časopisa iz 1948. god. donosi se govor na Petom kongresu Komunističke partije Jugoslavije u kojem Partija odbacuje optužbe da „vodstvo KPJ vodi antisovjetsku politiku i podcjenjuje ulogu Crvene armije u ratu“. Ovaj članak je prvi u časopisu koji govori o sukobu Tita i Stalina i koji je označio početak neslaganja Sovjetskog Saveza i Jugoslavije. U istom godištu časopisa nalazi se pjesma *Poruka iz kolone* Jure Franičevića Pločara koja je potpuno prosovjetska, veliča Rusiju, Stalina i Tita:

*A svuda,
svuda,
i uvijek pred vama
i sada i uvijek
bit će u vama
i s nama
u nama i s nama
pod lenjinsko-staljinskom zastavom*

Tito. (Republika br.9, 1948: 844)

Nakon 1948. god. u *Republici* se osjeća utjecaj političkih zbivanja. Sve manje je članaka koji veličaju Sovjetski Savez, sve manje se spominju Lenin i Stalin, a u izdanjima iz 1972. god. spominjanje sovjetskog imena je vrlo rijetko, gotovo ga ni nema. Dokaz je to da je Jugoslavija krenula svojim putem i okrenula se Zapadu pa je sve više članaka i djela vezanih uz zapadnu književnost i kulturu. U izdanjima iz 1952. god. ima još dosta članaka koji se dotiču sovjetske književnosti i života, ali vidi se pomak u shvaćanju sovjeta te se sve više o njima govori iz objektivnog kuta. Najčešće su to znanstveni članci koji tematiziraju problematiku ruskih pisaca kao što je to članak A. Flakera „Pjesnikova smrt“ u kojoj Flaker raspravlja o motivu smrti u lirici Majakovskog. U prijašnjim izdanjima nalazile su se slike sovjetskih slikara kojih više nema, kao ni kritičkih tekstova o kulturi. Sovjetski Savez se sve više kritički doživljava i osjeća se negativan stav te se o sovjeticima govori kao o izdajicama socijalizma. „Dokazali smo i dokazujemo, da ono što se dešava u takozvanoj prvoj zemlji socijalizma nije ništa drugo nego bestidna izdaja socijalizma, njegova karikatura, najbezočnija prevara koja se ikada u historiji čovječanstva odigrala.“ (*Republika* br.8, 1952: 195)

Književnici su u časopisu izražavali svoju potporu jugoslavenskim političkim vođama u ideološkoj borbi protiv sovjeta. Sovjetski Savez se prikazuje kao zemlja koja želi gospodariti drugima i želi druge podčiniti da bi bili samo sovjetski privjesak, a jugoslavenska revolucija je bila borba za slobodu i nezavisnost.

U desetom broju iz 1952. godine objavljen je i znameniti Krležin „Govor na kongresu književnika u Ljubljani“ u kojem je Krleža osudio staljinističko nasilje i podržao „Titovu korabljicu“ koja i dalje ide u socijalističkom, lenjinističkom smjeru. Ervin Šinko je u svom članku „Naša druga revolucija“ najbolje opisao stanje u Jugoslaviji nakon sukoba Tito-Stalin i prikazao razlike i predodžbama: „U Jugoslaviji se pisalo i govorilo i dalje o genijalnom Staljinu, o taboru socijalizma i o bratskom Sovjetskom Savezu. No usto i unatoč tome jugoslavenska je štampa registrirala i komentirala konkretne neprijateljske postupke 'bratskog tabora socijalizma', koji se nikako nisu dali uskladiti sa slikom bratskog savezničkog i socijalističkog Sovjetskog Saveza, predvodnika tog tabora.“ (*Republika* br.10, 1952: 275).

Osim *Republike* i časopis *Kulturni radnik* donosio je društvena i kulturna pitanja u Jugoslaviji. *Kulturni radnik* je tematizirao ideje omasovljenja i popularizacije kulturno-umjetničkog života. Za potrebe ovog rada analizirana su sljedeća godišta: 01/1948, 04/1951, 17/1964, 23/1970. Selekcija godišta se temeljila na reprezentativnim brojevima iz svakog desetljeća. Prvi broj časopisa je izašao 1948. godine. Časopis je prvenstveno bio namijenjen narodu te je pozivao na sudjelovanje u kulturnom životu nove socijalističke zemlje.

U prvom broju se donose članci Milovana Đilasa u kojima se govori o izgrađivanju zemlje na marksističko-lenjinističkim postulatima, uzor se nalazi u djelovanju Lenina i Stalina. Đilas poziva na odgajanje masa u duhu vjernosti i ljubavi prema SSSR-u i prema svim demokratskim i revolucionarnim pokretima u svijetu. V. Lalić se zalaže da se i knjižnice urede po uzoru na SSSR. Iz ovih članaka vidljivo je koliko ulogu ima SSSR u stvaranju nove zemlje i koliko se poštuje rad sovjeta. Prvi broj časopisa je prepun prikaza sovjetskog života, sovjetske poljoprivrede i sela. Sovjetski Savez je u svim aspektima života uzor te se u skladu s time promoviraju socijalističke vrijednosti. U izdanjima iz 1951. god. se primjećuje koliko je sukob Tito-Stalin utjecao na poimanje sovjeta. Oni su u člancima prikazani kao imperijalistička prijetnja čovječanstvu koji gaze svaku slobodnu i naprednu misao. U trećem broju iz 1951. god. nalazi se članak Ervina Šinka „Što je naturalizam“. To je jedan od članaka koji je označio kritiku socrealizma od pera čovjeka koji je bio jedan od temeljnih teoretičara i zagovaratelja te metode. Šinko osuđuje sovjetski socrealizam čija je glavna zadaća

„glorificirati, bestidno uljepšavati, laskati i lagati, diviti se sovjetskoj državi, sovjetskim rukovodiocima i sovjetskom čovjeku“ (*Kulturni radnik* br.3, 1951: 146). U *Kulturnom radniku* nalaze se i članci Jugoslavena koji su živjeli u Sovjetskom Savezu kao što je to članak Gaje Petrovića „Neka sjećanja na boravak u SSSR-u“ u kojemu Petrović demistificira sliku života u Rusiji donoseći svjedočanstva o ruskom siromaštvu, razaranjima u Drugom svjetskom ratu, krađama, strijeljanju razbojnika. Slika Sovjetskog Saveza se idealizirala i uvjeravala Jugoslavene i druge narode u ljepotu života u SSSR-u, a to je daleko od istine kao što svjedoči Petrović. Izdanja iz 1964. i 1970. god. su sve objektivnija, više se ne raspravlja o poziciji Jugoslavije i Sovjetskog Saveza, već se pišu znanstveni članci kao i u *Republici*. 1970. god. četvrti broj *Književnog radnika* je u cijelosti posvećen Leninu (100. godišnjica rođenja). Dokaz je to da je Lenin i dalje simbol socijalizma i da se nije raskinulo s njegovom politikom, već s politikom koju je započeo Stalin prozvavši Jugoslavene za antisovjetizam.

Analiza nekoliko brojeva *Republike* i *Kulturnog radnika* dokazala je da je politika uvelike utjecala na jugoslavenske predodžbe o Sovjetskom Savezu. Prije 1948. god. kulturni djelatnici i književnici hvalili su sve što dolazi iz SSSR-a. Nakon Titovog „NE“ Stalinu situacija se mijenjala i na kulturnom i na književnom polju. Sovjeti su shvaćeni kao imperijalističke varalice koje žele podjarmiti socijalističke narode da bi imali utjecaj u cijelom svijetu. Jugoslaveni su prepoznali sovjetske namjere i krenuli su u izgradnju novog tipa socijalizma, socijalizma koji je zadržao tragove staljinističke vlasti.

6. Predodžbe o SSSR-u 1948-1981. godine u romanima *Rasplet u Rimu* i *Orden* i u drami *Bard*

Nakon 1948. godine došlo je do promjene u odnosima Jugoslavija-SSSR što se odrazilo i u kulturi i u književnosti. Od početne fascinacije preko ideološke osude do potpune nezainteresiranosti za Sovjetski Savez. To je ukratko stanje u hrvatskoj književnosti što se tiče odnosa prema Sovjetskom Savezu. Sovjeti nakon 50-ih godina više nisu bili zanimljivi Jugoslavenima pa se sve manje spominju na stranicama romana, drama i u stihovima. Jugoslaveni su nakon 1948. godine promijenili svoj stav prema sovjeticima pa su tako sovjeti postali ideološki neprijatelji, a Stalin i njegov režim je oštro osuđivan. Lenin je bio jedini kojeg je jugoslavenski „komunizam s ljudskim licem“ prihvaćao i poštivao kao komunističkog vođu. U hrvatskoj književnosti teško je naći djela koja na bilo koji način tematiziraju odnos prema Sovjetskom Savezu nakon 1948. godine pa će biti analizirani romani Josipa Barkovića *Rasplet u Rimu*, Stjepana Čuića *Orden* i drama Antuna Šoljana *Bard* koji donekle pomažu u rekonstrukciji predodžbi o Sovjetskom Savezu u hrvatskoj književnosti.

Josip Barković, tvorac po mnogima jedinog srealističkog romana u hrvatskoj književnosti, u svom romanu *Rasplet u Rimu* iz 1988. godine jedan je od rijetkih koji se bavi odnosom prema Sovjetskom Savezu, ali ne začuđuje s obzirom na temu kojom se roman bavi. Godina nastanka romana ne spada u zadano razdoblje, ali dokaz je da se u hrvatskoj književnosti u zadanom razdoblju vrlo malo pisalo o sovjeticima. Radnja romana je smještena u sredinu 20. stoljeća, tj. u pedesete godine kad dolazi do stasanja socijalističkog samoupravljanja, konkretno procvat „Zagrebačkog velesajma“. Barković se u ovom romanu bavi intimnim sudbinama ljudi koje su polako počele moriti sumnje u ispravnost komunističke ideologije. „Tako Barkovićeve glavni junaci sasvim jasno vide propast socijalističkog poretka, bez problema uočavaju sve njegove političke i gospodarske nedostatke te predviđaju vlastitu sudbinu — gotovo kao da gledaju u čarobnu kristalnu kuglu“ (Gluhak 2002: 1). Roman otkriva malverzacije u upravi Velesajma kojeg su vodili zastupnici liberalnijih gospodarskih ideja. Njima su suprotstavljeni ortodoksni zagovornici komunističke ideologije i dirigirane privrede, pa i društvene represije. U romanu se pojavljuju i stvarna lica kao što je to bio Vladimir Bakarić, tvrdokorni sljedbenik vladajuće ideologije i Većeslav Holjevac, tadašnji zagrebački gradonačelnik koji je bio politička podrška liberalnijem velesajmskom vodstvu.

Glavni junak *Raspleta u Rimu* je Egon Virt. U Drugom svjetskom ratu čvrsto se borio za oslobođenje zemlje i ideale koje je komunizam propagirao, no upoznavši prilike u svijetu, gdje je boravio zbog različitih poslovnih i političkih obaveza, sve više sumnja u budućnost

socijalističke Jugoslavije. Potkraj pedesetih nude mu mjesto generalnog direktora Zagrebačkog velesajma koje, nakon kraćeg oklijevanja, ipak prihvaća. Uz čvrstu potporu gradonačelnika Većeslava Holjevca, Virt provodi poslovni program koji ima vrlo malo zajedničkog sa socijalističkim konceptima samoupravljanja, zbog čega se uskoro grupiraju njegovi pristaše, ali i neprijatelji. Nakon smjene njegova moćnog zaštitnika u opasnosti je i Virtova karijera. No, u drugom dijelu romana Barković težište prebacuje na Paulu Duler, Virtovu najbližu suradnicu. Nakon intimne afere s Egonom ona postupno izdaje sve svoje ideale — od obiteljskih do poslovnih, političkih, pa i vjerskih. Na kraju, potpuno moralno shrvana i uvučena u podle komunističke spletke, tragično okončava svoj život.

U romanu politika ima vrlo važnu pa i odlučujuću ulogu. Pedesetih godina ljudi su polako shvaćali da jugoslavenski komunizam nije ono što su oni očekivali pa tako Egonov ratni drug Pepe upozorava na opasnost koja prijete i Jugoslaviji ako će ići putem Sovjetskog Saveza jer je tamo Stalin proveo svoje čistke: „Ne idealiziraj suviše te komunare!... Već dvadeset godina vladaju u Rusiji, i za to vrijeme Staljin je, sa svojim čekistima, sredio hiljade i hiljade tobožnjih protivnika, neprijatelja socijalizma. Čitao si o onom procesima Buharinu, Zinovjevu, Tuhačevskom... Sve ih je dao nesmiljeno postrjeljati. Nekoliko milijuna bogatih seljaka poslao je u logore, iz kojih se ni jedan živ nije vratio. Pazi da se i nama ne desi ona 'Tko s vragom tikve sadi'... I, na koncu, Nijemci su pred Moskvom, osvojili su cijelu Europu... Engleska slaba, Amerika daleko, Bogu iza leđa... I sad da se nas dvojica kitimo i dičimo prilozima u papiru i tako spašavamo Moskvu i svjetski komunizam?“ (Barković 2002: 15).

Egon je jedno vrijeme i živio u Moskvi pa je svjedočio stanju Sovjetskog Saveza koje je bilo daleko od idealnog kako se htjelo prikazati svijetu: „U Sovjetskom Savezu naišao je na silne ratne gubitke, uništenu industriju europskog dijela. Svuda su se još zamjećivali znaci siromaštva, gladi, utučenosti (...) U ambasadi su redom, jedan pred drugim, glumili oduševljenje što žive u Sovjetskom Savezu, toj moćnoj zemlji obećanog raja. A svi su, i oni najzadrtiji vidjeli da je to teško zaostala zemlja, utemeljena na vojnoj sili, tiranskoj piramidi, u kojoj i najsitniji znak neslaganja s vladajućom garniturom, ili neoprezna sumnja u neke pravce razvoja, vodi u logor ili likvidaciju. I tako je na svim područjima života; svuda laži, himbe, pretvaranja, glumljenja zadovoljstava i oduševljenja.“ (Barković 2002: 28).

Takvo neizdrživo stanje u Moskvi primoralo je Egona da zatraži preseljenje pa su ga poslali u Bonn. Jednom prilikom u razgovoru s Borisom Kidričem iznio je svoje mišljenje o

Sovjetskom Savezu i njihovom privrednom sistemu: „Taj njihov privredni sistem može ostati, i opstati, tek kao ratno-vojni sistem. On nema realne osnove u pravoj ekonomiji. Sve je centralizirano, nitko izvan tog uskog kruga ne smije misliti svojom glavom. Stagnacija na svim sektorima ljudskog života je pravilo, ne izuzetak. Ravnotežu vojnu mogu sada održavati samo zbog posjedovanja atomske bombe, ali, inače, Zapad će ih toliko preteći da će Sovjetski Savez prema njemu izgledati kao teška zaostala kolonija. Jugoslaviju će pokušati skršiti svim sredstvima, pa možda i izravnim vojnim napadom. Zato hitno od Zapada treba tražiti svu moguću pomoć, a ponajprije onu vojnu.“ (Barković 2002: 29).

Barković preko svojih likova progovara o potrebi okretanja prema Zapadu jer će se Jugoslavija samo tako moći obraniti od Istočnog tiranina koji sve više zaostaje za naprednim kapitalističkim Zapadnim zemljama. „Neki novi manijak tipa Staljina, mogao bi poći u krajnost, i otpočeti samoubilački rat, vidjevši da je ionako došao kraj tog općeg socijalističkog gulaga“ (Barković 2002: 39). Barkovićevi junaci shvaćaju da je vrijeme promjena došlo i da budućnost nije u Sovjetskom Savezu. Sovjetski Savez je za njih nepoželjna i opasna zemlja.

Politika je odredila i sudbine junaka romana *Orden Stjepana Čuića*. Roman je nastao 1981. godine, na samom kraju razdoblja koje se analizira. U romanu se sukobljavaju dva glavna lika Matija i Ečimović koji su se vratili u svoj grad nakon Drugog svjetskog rata, a borili su se na suprotnim stranama. Matija je dobitnik ordena za zasluge u Drugom svjetskom ratu, borio se na strani pobjednika i stekao je ugled, a nedugo nakon smrti posvetili su mu i muzej. Suborci i narod su ga poštivali i vjerovali su u njegove odluke. S druge strane, Ečimović je bio izdajica i otišao je na stranu neprijatelja. Radnja romana je prožeta sukobom ideologije i Matijinim skepticizmom treba li Ečimovića uhapsiti i suditi mu za izdaju. Ideološki neprijatelju su sve više vremena provodili zajedno nakon povratka i na kraju su postali i najbolji prijatelji. I Matija i Ečimović borili su se u bitci za Stalingrad 1942. godine i od tada bataljon nije znao ništa o Ečimoviću. Nakon povratka borci su htjeli izručiti Ečimovića Rusima, ali ruski zahtjev nikako nije stizao. Na kraju romana Matija je umro, a svoju najveću tajnu gdje mu je sin pokopan otkrio je samo Ečimoviću koji ga je posjetio na samrti.

U romanu se spominje bitka za Stalingrad u kojoj su sudjelovali i jugoslavenski borci jer su vjerovali da brane svoju braću Ruse. „Toliki su željeli taj Staljingrad! Kad god nam je bilo teško, mislili smo na svoje drugove pod Staljingradom – kako su oni trpjeli. Svi smo se htjeli okušati i potvrditi, pa smo Staljingrad uvijek imali u mislima, na ustima, u srcu. Mislio

sam da ste tako i vi“ (Čuić 1990: 24). Nakon rata i povratka u rodni grad Matija nije ostao zaslijepljen ruskom dominacijom i otvorio je oči i svojim suborcima govoreći im kakav je ustvari Stalin: „Tá, i sami znate da je i najveći Staljin jedan mali čovječuljak, ali je zao, imajte to na umu. Zato tko vam god dođe nepozvan u kuću i spomene Staljina – van s njim! Vi nikad niste bili za Staljina, nikad ga niste zvali u našu zemlju, a tko ga je zvao, vas nije pitao, pa neka ga on i vraća. Da vas je pitao i prije, kad ga je on bio zvao, vi biste mu bili rekli da ga ne dovodi. Ali vas nije nitko pitao, a vi prije pitanja niste mogli odgovoriti. Danas možete i smijete – to vam ja kažem. Vratite se na posao i radite kao i prije, mislim prije Staljina. Kao da ga nije ni bilo“ (*ibid.*: 30).

Borci iz Matijinog bataljona su jasno dali do znanja da su protiv Stalina, ali da to ne znači da su protiv socijalizma. Tako je Čuić objektivno predočio odnose Rusa i Jugoslavena koji su nakon Drugog svjetskog rata bezuvjetno vjerovali u rusku pravdu, a nakon 1948. godine situacija se promijenila i više se nije čekala ruska odluka, već su se stvari počele rješavati na vlastitom prostoru.

A kakvo je bilo mišljenje o sovjeticima i njihovom staljinističkom uređenju najbolje dočarava drama *Bard* Antuna Šoljana iz 1985. godine. To je ustvari alegorija na Majakovskog jer je u centru dramskog sukoba položaj pjesnika Otta u Republici Costa mala. Šoljan na kraju drame u napomenama daje upute kako čitati dramu i tko je Otto Faroler i je li se on žrtvovao za ideologiju. Cijeli sustav Republike Costa male odgovara sovjetskom modelu: totalitarno uređenje države u kojoj vodeću i jedinu riječ vodi Juan Ladrillo-Chocha. Njegova riječ je zapovijed, on se svima obraća svisoka, nitko mu ne smije proturječiti i odlučuje o svim pitanjima u zemlji pa i o umjetnosti, kvaliteti pjesama i određuje školsku lektiru iz koje izbacuje Ottove pjesme kada se Otto više ne uklapa u sustav bez obzira na kvalitetu.

„OTTO: Nemam pojma tko su SIUKSI.

CHOCHA: Sindikat intelektualnih radnika i umjetnika Costa male, kojega si ti sa svoje strane član, tako da sam ti ja izravni postavljeni.

OTTO: Kao uvijek.

CHOCHA: Kao uvijek.“ (Šoljan 1991: 76)

Čak se i u kraticama za udruženja i druge državne potrebe prepoznaje sovjetski trag. Chocha neistomišljenike i ljude koji mu jednostavno ne odgovaraju protjeruje u inozemstvo, a narod koji takvima daje podršku oštro kažnjava i ne dopušta nimalo slobode.

„OCTOBRA: Svi to očekuju od tebe. Studenti, moji drugovi. Neki su sad tamo dolje, zato ih i tuku. Svi su uz tebe, svi u tebe vjeruju. Svi kažu, ako ne ti, nema tko drugi!

OTTO: Kakve gluposti. Ja sam pjesnik, nisam političar.

OCTOBRA (zanosi se): Ja ću dakako stajati uz tebe. Rame uz rame. Agitirati. Bit će opet Revolta. Ako treba, povući ćemo s eu ilegalu. Dijelit ćemo letke, brošure. Onda ćemo bježati u emigraciju.“ (*ibid.*: 99)

Sudbina kakvu Octobra preporuča Ottu, da se povuče u ilegalu, sudbina je mnogih ruskih pisaca koji su zbog politike djelovali izvan domovine ili u „podzemlju“. Apsurd uplitanja politike u umjetnost doveo je Otta do propasti jer on nikako nije mogao prihvatiti da pjesništvo mora biti u funkciji ideologije.

„TAPON: „Druže Faroler, ja razumijem da pjesništvo nije politika, ali vi ne razumijete da jest.

(...)

TAPON: Ali ovo je Costa mala. Vi niste ovdje tri godine, vi razumijete konkretnu političku situaciju. Ako vi ne nastupite javno, ne prihvatite funkcije koje vam se nude, to bi se moglo shvatiti kao 'otpor', kao solidariziranje s poraženim snagama, vaše bi se pjesme mogle pogrešno 'tumačiti'.“ (*ibid.*: 106-107)

Otto nakon svih primjedbi i svega što je izgovoreno u njegovo ime shvaća da je Chochina marioneta, a učiteljica Katarina mu je sve to pojasnila:

„KATARINA: Oni su vas naučili da ste živi jedino kad ste s njima, jedino kad ste za njih živi. Drugi ljudi za njih kao da ne postoje. Ali to nije istina! Život nije samo na vrhu, samo ako ga oni hoće. I mi, obični mali ljudi, neprimjetljivi, daleko od vlasti, i mi živimo. Na to svak ima pravo. I vi. I ja. Ja osjećam...“ (*ibid.*: 143)

Na kraju drame Otto poručuje djeci, koja ga poštuju i žele čitati njegove pjesme, da se bore i ne žale na uvjete i da uvijek treba težiti boljem bez obzira gdje i kako žive. Nakon toga

se ustrijeli što asocira na smrt Majakovskog. Osjećaj promašenosti koji je pratio Majakovskog ubio je i Otta.

Ova drama preslika je sovjetskog društva i sudbine umjetnika u njemu koji se nalazi u neizbježnoj situaciji žrtvovanja za ideale. U napomenama autor objašnjava da se u Costa maloj svi žrtvuju za narod i za zemlju i zaključuje: „I kad pogledaš oko sebe koliko se svi žrtvuju, pitanje je da li se uopće cijela stvar isplati“ (*ibid.*: 171). Unatoč tome što je drama nastala 1985. godine, nezaobilazna je kad je riječ o umjetnicima u Sovjetskom Savezu. Šoljan je na zanimljiv način predočio sudbinu velikog ruskog pjesnika Majakovskog, a samim time dao je i sliku stanja u Sovjetskom Savezu.

Kratak pregled ovih dvaju romana i drame u kojima se tematizira odnos prema Sovjetskom Savezu i očituju hrvatske predodžbe o sovjetima dokaz su da sovjetska kultura i umjetnost u razdoblju 1948-1981. godine nisu bili predmet rasprava i sve manje se pisalo o njima. Same godine nastanka ovih književnih djela pokazuju da se hrvatska književnost okrenula Zapadu i drugim temama i problemima i da je ideologija polako iščezavala iz umjetnosti. Teško je pronaći nekog autora i djelo koje bi se u zadanom razdoblju bavili isključivo sovjetskim problemima. Rekonstrukcija predodžbi je vrlo kompleksna, ali jedno je jasno. Sovjetski Savez je nakon 1948. godine nešto o čemu se u književnim djelima ne piše i što je ostavljeno u prošlosti. Hrvatska književnost se pedesetih godina okrenula pitanjima egzistencije i postepeno su se pojavljivali novi modeli i nove teme koje su se paralelno pojavljivale na Zapadu. Može se reći da su samo rijetki pojedinci književnost podredili ideologiji. Većina književnika nije nikad dozvolila da se politika umiješa u književnost i zato nema mnogo književnih djela koje se bave pitanjima odnosa prema Sovjetskom Savezu.

7. Zaključak

Kulturna politika Jugoslavije nakon Drugog svjetskog rata bila je pod utjecajem propagande i agitacije. Država je nadgledala cjelokupno kulturno stvaralaštvo pa tako i književni rad. Identičan model postojao je i u Sovjetskom Savezu, a Jugoslavija je, kao komunistička i socijalistička zemlja nastala na sovjetskim temeljima, revno preuzimala sovjetski tip vladavine u kojem država regulira i nadgleda cjelokupni život naroda. Od 1945. do 1948. godine, zbog velikog sovjetskog utjecaja na kojem je sama inzistirala, Jugoslavija se razvijala pod budnim okom „Velikog Brata“. Štovao se Leninov i Stalinov kult, pisane su pjesme njima u čast i sovjetskom oslobođanju čovječanstva, u časopisima se svakodnevno propagirao Sovjetski Savez, ruski jezik i Leninovo učenje. Pozivalo se na ugledanje u Sovjetski Savez i iznosila su se sovjetska gospodarska postignuća i razvoj na svim razinama. Poticala se suradnja dviju zemalja pa su tako u Jugoslaviju pristizali sovjetski znanstvenici i kulturni djelatnici propagirajući i šireći sovjetski utjecaj na Balkanu.

Ni književnost nije bila izostavljena sovjetskog utjecaja. Hrvatski kritičari su raširenih ruku prihvatili dominantan u Sovjetskom Savezu socijalistički realizam i oštro su se obrušavali na one književnike koji nisu poštivali zadane norme metode. No može se zaključiti da hrvatski pisci nisu slijepo prihvaćali ono što im je bilo nametnuto, a kao dokaz služi nam nedostatak pravih socrealističkih djela. Ono malo djela u kojima u tragovima nalazimo socrealizam teško da se mogu nazvati socrealističkim. Tendencija je postojala, kritičari su propisivali pravila pisanja. Međutim socrealizam koji su oni htjeli usaditi u hrvatsku književnost nije bio preslika sovjetskog socrealizma. Sovjetski socrealizam je nastajao u posebnim uvjetima i imao je posebnu simboliku koju naši autori nisu shvaćali. Oni su uvijek preferirali Zapadnu literaturu što se i dokazalo nakon Titovog i Stalinovog sukoba kada se književnost sve više počela otvarati Zapadu i prihvaćati Zapadne modele, a svemu su pridonosili i prijevodi Zapadnih književnosti u časopisima nakon pedesetih godina.

Popularnost Rusije na našim područjima seže još u vrijeme Jurja Križanića koji se zalagao za panslavizam i u Rusiji vidio spasiteljicu svih slavenskih naroda. U Rusiju su voljeli putovati i naši kulturni djelatnici u 19. i 20. stoljeću. Tako je Miroslav Krleža svoju ljubav i divljenje prema V. I. Leninu, ali i razočaranje boravkom u Rusiji iskazao u svojoj zbirki putopisnih eseja *Izlet u Rusiju*. On je bio intrigantna ličnost kad je u pitanju odnos prema Sovjetskom Savezu i sovjetskom književnom stvaralaštvu jer se uvijek zalagao za lartulartizam u književnosti i zaslužan je za konačni raskid sa socrealističkom estetikom.

Nakon Titovog „NE“ Stalinu situacija na političkoj i kulturnoj sceni se promijenila. Ni u politici, a ni u kulturi do promjena nije došlo od danas do sutra. Odmak od Sovjetskog Saveza za Jugoslaviju je označio i kraj sovjetizacije i glorifikacije svega što dolazi iz Sovjetskog Saveza. Nakon 1949. godine u hrvatskom tisku se sve manje pisalo o sovjetima, a ako se pisalo najčešće je to bilo u negativnom smislu jer su sovjeti Jugoslavene optuživali za izdaju komunizma. Jugoslavija i Sovjetski Savez više nisu tijesno surađivali ni na političkom ni na kulturnom planu. Bilo je tendencija da se situacija popravi, ali nije se više ponovila ljubav i odanost koju je Jugoslavija gajila prema Sovjetskom Savezu. Jugoslavija je tek tada shvatila da ona nikome ništa ne duguje i da neće biti sovjetska marionetska država. Od tada je okrenula novu stranicu i krenula graditi svoj specifični tip komunizma kojeg su obilježavale i stanovite slobode i represije. S jedne strane Jugoslavija se okretala Zapadu, a s druge strane i dalje su postojale kulturne restrikcije i kontrola kulturne proizvodnje. Iz svega se može zaključiti da je 1948. godina bila od presudnog značaja za svjetsku politiku, a ne samo za jugoslavensku. Svijet se podijelio na dva bloka, Sovjetski Savez je izgubio moćnog saveznika na Balkanu, a Jugoslavija nije pristala ni uz jedan od ta dva bloka.

Činjenica je da su se predodžbe o Sovjetskom Savezu mijenjale u skladu s politikom pa je tako nakon 1948. godine teško pronaći književna djela koja bi tematizirala Sovjetski Savez u hrvatskoj književnosti zato je i većina rada posvećena razdoblju do 1948. godine. Tijekom Drugog svjetskog rata pa sve do 1949. godine sve što dolazi iz bratskog Sovjetskog saveza u Jugoslaviji je bilo objeručke prihvaćeno. U svim aspektima života sovjeti su bili vrijedan uzor oponašanja. No, kako smo i tijekom rada uočili, situacija se promijenila nakon Titovog i Stalinovog sukoba. Sovjeti postepeno gube popularnost i nakon 60-ih godina sovjetsko ime nalazimo samo u tragovima u hrvatskoj književnosti. Rijetko je tko u svojim djelima tematizirao sovjete i njihov način života. Više su se pisali romani po uzoru na modele Zapadne književnosti (egzistencijalistički romani, povijesni romani, žensko pismo...). Idenična situacija bila je i u ostalim sferama umjetnosti. Prestaje se govoriti o Sovjetskom Savezu kao o savezniku, objavljuju se objektivne studije o sovjetskim književnicima i znanstvenicima. Hrvatski književnici koji su glorificirali Sovjetski Savez bili su u manjini jer je većina književnika zastupala larpulartizam u umjetnosti i nisu htjeli miješati politiku i ideologiju s umjetničkim stvaranjem. Hrvatska književnost je raskinula sa sovjetskim utjecajem, a rijetki pojedinci koji su tematizirali sovjetski utjecaj nakon 1948. godine svjedoče o negativnoj percepciji sovjeta i toliko zanemarenom kritičkom odmaku u

socrealizmu. Sve u svemu, sve je to dokaz da je hrvatska književnost uvijek bila nezavisna od politike i borila se protiv tendencija da književnost bude sluga politike i ideologije.

8. Literatura

Primarna literatura:

- BADALIĆ, J: *Hrvatska svjedočanstva o Rusiji*. Suvremena naklada. Zagreb, 1945.
- BARKOVIĆ, J: *Rasplet u Rimu*. Naklada P.I.P. Pavičić. Zagreb, 2002.
- BARKOVIĆ, J: *Sinovi slobode*. Novo pokoljenje. Zagreb, 1948.
- CILIGA, A: *Svjedok najvećih laži dvadesetog stoljeća*. Dora Krupićeva. Zagreb, 2001.
- CILIGA, A: *U zemlji velike laži*. Naklada Ceres d.o.o. Zagreb, 2007.
- ČUIĆ, S: *Orden*. Grafički zavod Hrvatske. Zagreb, 1990.
- KALEB V: *Divota prašine*. Matica hrvatska. Zagreb, 1969.
- KRLEŽA, M: *Izlet u Rusiju: 1925*. Zora. Zagreb, 1960.
- KULTURNI RADNIK* (god. 01, 1948, br. 01; god. 04, 1951, br. 1-11; god. 17, 1964, br. 5; god. 23, 1970, br. 4)
- MATVEJEVIĆ, P: *Istočni epistolar*. Ceres. Zagreb, 1994.
- MATVEJEVIĆ, P: *Istočni epistolar. Inteligencija i disidencija*. V.B.Z. Zagreb, 2013.
- NAZOR, V: *Pjesme partizanke 1942-1945*. Državni nakladni zavod Hrvatske. Zagreb, 1945.
- OSTROVSKIJ, N: *Kako se kalio čelik*. Zagreb, 1946.
- REPUBLIKA* (god. 01, 1945, br. 1-3; god. 04, 1948, br. 1-6, 7-12; god. 08, 1952, br. 7-12; god. 28, 1972, br. 7-12)
- ŠOLJAN, A: *Bard*. Grafički zavod Hrvatske. Zagreb, 1991.

Sekundarna literatura:

- ANIĆ, KLAJIĆ, DOMOVIĆ: *Rječnik stranih riječi*. SANI-PLUS. Zagreb, 1990.
- BADALIĆ, J: *Rusko-hrvatske književne studije*. Liber. Zagreb, 1972.
- BANAC, I: *Sa Staljinom protiv Tita. Informbiroovski rascjepi u jugoslavenskom komunističkom pokretu*. Globus. Zagreb, 1990.
- BARAĆ, M: *I Brođani slavili Staljinov rođendan*.
http://www.sbplus.hr/kultura/povijest/i_brodani_slavili_staljinov_rodendan.aspx#.VyzOpv1XqP9 20. listopada 2015.
- BEKIĆ, D: *Jugoslavija u hladnom ratu: odnosi s velikim silama: 1949-1955*. Globus. Zagreb, 1988.
- BILANDŽIĆ, D: *Ideje i praksa društvenog razvoja Jugoslavije 1945-1973*. Komunist. Beograd, 1973.
- CACAN, F; DRAGOJEVIĆ, N: *Svjetska književnost u hrvatskim prijevodima (1945-1985)*. Društvo hrvatskih književnih prevodilaca. Zagreb, 1988.
- CLARK, K: *Sovjetskij roman: istorija kak ritual*. Izdanje Uralskog sveučilišta. Ekaterinburg, 2002. web izdanje: <http://www.fedy-diary.ru/?p=2661> 20. listopada 2015.
- CZERWINSKI, M: *Breme (post)komunizma. Hrvatski i poljski kodovi*, U: Maša Kolanović (ur.), *Komparativni postsocijalizam. Slavenska iskustva*. Zagrebačka slavistička škola. Zagreb, 2013.
- DUDA, I: *Svakodnevnica pedesetih: od nestašice do privrednog čuda*, U: Krešimir Bagić (ur.), *Način u jeziku/Književnost i kultura pedesetih*. Zbornik radova 36. seminara Zagrebačke slavističke škole. Zagreb, 2008.
- DOBRENKO, E: *Ne po slovam, no po delam ego*, U: Evgenij Dobrenko (ur.), *Izbavlenie ot miražej. Socrealizm segodnja*. Sovjetskij pisatel'. Moskva, 1991.
- FLAKER, A: *Heretici i sanjari*. Kultura. Zagreb, 1954.
- FLAKER, A: *Izlet u Rusiju*, U: Velimir Visković (ur.) Krležijana. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Zagreb, 1993.
- FLAKER, A: *Književne poredbe*. Naprijed. Zagreb, 1968.
- FLAKER, A: *Stilske formacije*. Sveučilišna naklada Liber. Zagreb, 1986.
- FRANIČEVIĆ, M: *Pisci i problemi*. Kultura. Zagreb, 1948.
- GANGNUS, A: *Na ruinah pozitivnoj estetiki*, U: Evgenij Dobrenko (ur.), *Izbavlenie ot miražej. Socrealizm segodnja*. Sovjetskij pisatel'. Moskva, 1991.

GIBIANSKIJ, L. JA: *Tito i Stalin: komunističeskoe edinomyслиe i konflikt interesov*. Materijali Arhiva Rusije (upr. V. P. Kozlov). Moskva, 2006. str. 21-48.

GLUHAK, J: *Predviđanje prošlosti*.

<http://www.matica.hr/vijenac/219/Predvi%C4%91anje%20pro%C5%A1losti/>

20. listopada 2015.

GOLDSTEIN, I: *Hrvatska 1918-2008*. Novi Liber. Zagreb, 2008.

GOR'KIJ, M.: *Reč' na Pervom Vsesojuznom s"ezde sovjetskih pisatelej 22 avgusta 1934*.

http://az.lib.ru/g/gorxkij_m/text_1934_rech.shtml 27. svibnja 2016.

HRUŠČOV, N: *O kulte ličnosti i ego posljedstvijah*. 1956.

<http://www.coldwar.ru/hrushev/doklad-pervogosekretarya%20hruscheva.php> 27. svibnja

2016.

HRVATSKA ENCIKLOPEDIJA. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. web izdanje:

<http://www.enciklopedija.hr/> 20. listopada 2015.

JAKOVINA, T: *Američki komunistički saveznik: Hrvati, Titova Jugoslavija i Sjedinjene Američke Države: 1945-1955*. Profil International. Srednja Europa. Zagreb, 2003.

JAKOVINA, T: *Socijalizam na američkoj pšenici*. Matica hrvatska. Zagreb, 2002.

JURAC I: *Pjesme stvorene u borbi*. Tiskara C. Albrecht (P. Acinger). Zagreb, 1945.

KNEZOVIĆ, Z: *Obilježja boljševizacije hrvatske kulture (1945-1947.)*, U: „Časopis za suvremenu povijest 24 (1992), str. 101-133.

KOLANOVIĆ, M: *Udarnik! Buntovnik? Potrošač... Popularna kultura i hrvatski roman od socijalizma do tranzicije*. Naklada Ljevak. Zagreb, 2011.

KOVAČ, L: *Jesmo li još uvijek moderni?*, U: Jasmina Bavoľjak (ur.), *Izložba Refleksije vremena 1945-1955*. Galerija Klovićevi dvori. Zagreb, 2012. str. 260-289.

LASIĆ, S: *Sukob na književnoj ljevici: 1928-1952*. Liber. Zagreb, 1970.

LAUER, R: *Miroslav Krleža, hrvatski klasik*. Vijenac 456, 2010. web izdanje:

<http://www.matica.hr/vijenac/456/Miroslav%20Krle%C5%BEa,%20hrvatski%20klasik/>

20. listopada 2015.

LUKŠIĆ, I: *Hrvatska-Rusija: kulturno-povijesne veze = Horvatija-Rossija: kul'turno-istoričeskie svjazi*. Društvo hrvatskih književnika. Zagreb, 1999.

LUKŠIĆ, I; UŽAREVIĆ, J: *Ruska književnost u hrvatskim književnim časopisima: 1945-1977: deskriptivna bibliografija*. Hrvatsko filološko društvo. Zagreb, 1992.

LUNAČARSKIJ, A: *Socijalističeskij realizm*.

<http://lunacharsky.newgod.su/lib/ss-tom-8/socialisticskij-realizm> 20. listopada 2015.

MATAGA, V: *Književna kritika i teorija socijalističkog realizma*. Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1987.

MATAGA, V: *Književna kritika i ideologija*. Školske novine. Zagreb, 1995.

MILANJA, C: *Hrvatski roman 1945-1990: nacrt moguće tipologije hrvatske romaneskne prakse*. Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta. Zagreb, 1996.

NAJBAR-AGIČIĆ, M: *U skladu s marksizmom ili činjenicama? Hrvatska historiografija 1945-1960*. Ibis grafika. Zagreb, 2013.

NEMEC, K: *Povijest hrvatskog romana od 1945. do 2000*. Školska knjiga. Zagreb, 2003. str. 5-33

NEMEC, K: *Socrealizam i hrvatski roman*, U: Dunja Fališevac; Krešimir Nemeć (ur.), *Umijeće interpretacije: Zbornik radova u čast Ive Frangeša*. Matica hrvatska. Zagreb, 2000. str. 277-292

NOVAK, S.P: *Povijest hrvatske književnosti. Svezak IV. Suvremena književna republika*. Marjan tisak. Split, 2004.

OČAK, I; KRAVAR, Z: *Lenjin*, U: Velimir Visković (ur.), *Krležijana*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Zagreb, 1993.

PAVLIČIĆ, P: *Divota prašine kao alegorija*, U: Adrias, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, br. 17, listopad 2011. str. 9-30.

PAVLETIĆ, V: *Panorama hrvatske književnosti XX. stoljeća*. Stvarnost. Zagreb, 1965.

PERUŠKO, I: *Čudovišni SSSR i mitska zemlja Jugoslavija*.

http://philologicalstudies.org/index.php?option=com_content&task=view&id=479&Itemid=187&lang=hr 20. listopada 2015.

POPOVIĆ, V (ur.): *Tonkina jedina ljubav. Zlatni mladić. Sin domovine/ August Cesarec*. Matica hrvatska. Zora. Zagreb, 1966.

RIHTAN-AUGUŠTIN, D: *Folklor kao komunikacija u NOB-u*, U: I. Jeličić (ur.), *Kultura i umjetnost u NOB-u i socijalističkoj revoluciji u Hrvatskoj*. Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske. Zagreb, 1975.

RYKLIN, M: *Komunizam kao religija. Intelektualci i Oktobarska revolucija*. Fraktura. Zagreb, 2010.

SERGEEV, E: *Neskol'ko zastarelyh voprosov*, U: Evgenij Dobrenko (ur.), *Izbavlenie ot miražej. Socrealizm segodnja*. Sovjetskij pisatel'. Moskva, 1991.

SINJAVSKIJ, A: *Što takoe socijalističeskij realizm*. 1957.

<http://antology.igrunov.ru/authors/synjavsky/1059651903.html> 27. svibnja 2016.

- SPEHNJAK, K: *Prosvjetno-kulturna politika u Hrvatskoj 1945-1948*. U: „Časopis za suvremenu povijest 25“ (1992). str. 73-99.
- SREMEC, R: *Ciliga, Ante*, U: Velimir Visković (ur.), *Krležijana*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Zagreb, 1993.
- ŠARIĆ, T: *Djelovanje Agitpropa prema književnom radu i izdavaštvu u NRH 1945-1952*. U: „Radovi – Zavod za hrvatsku povijest 42“ (2010). str. 384-424.
- TRIVIĆ, B: *Predrag Matvejević: Nacionalisti su i dalje jaki i spremni na sve*. 2013.
<http://www.6yka.com/novost/38790/predrag-matvejevic-nacionalisti-su-i-dalje-jaki-i-spremni-na-sve> 20. listopada 2015.
- URNOV, D: *Iskusstvo istoričeskogo optimizma*, U: : Evgenij Dobrenko (ur.), *Izbavljenje ot miražej. Socrealizm segodnja*. Sovjetskij pisatel'. Moskva, 1991.
- ZANINOVIĆ, V. (ur.): *Kultura i umjetnost u Hrvatskoj – NOB*. Zagreb, 1975.
- ZEČEVIĆ, D: *Pučke književne tvorevine između umjetnosti i revolucije*, U: I. Jelić (ur.), *Kultura i umjetnost u NOB-u i socijalističkoj revoluciji u Hrvatskoj*. Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske. Zagreb, 1975.
- VISKOVIĆ, V: *Sukob na ljevici*. U: Velimir Visković (ur.), *Krležijana*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Zagreb, 1993.

9. Sažetak

Jugoslavija i Sovjetski Savez, kao dvije zemlje koje su krenule komunističkim putem, tijesno su surađivale sve do 1948. godine kada je došlo do sukoba između njihovih čelnika. Idilični odnosi koji su vladali do te presudne godine nikada se nisu ponovili unatoč pomirenju i ponovno uspostavljenoj ekonomskoj suradnji. U razdoblju 1945-1948. godine sovjeti su u Jugoslaviji bili uzvisivani i htjelo se u svemu (umjetnost, kultura, svakodnevica, propaganda...) pokazati odanost i poštovanje prema bratskom Sovjetskom Savezu. Osnivana su društva za kulturnu suradnju s SSSR-om, osnovan je i Agitprop po uzoru na sovjete koji je kontrolirao sveukupnu kulturnu proizvodnju. Nakon spomenutog sukoba odnosi se mijenjaju i sovjeti više nisu idealizirani, čak postaju i neprijatelji koji žele dominaciju na Balkanu. U hrvatskoj književnosti sovjeti su imali najviše utjecaja na književnu kritiku koja je prihvatila i inzistirala na metodi socijalističkog realizma koja u praksi nikada nije zaživjela.

Prvi dio rada posvećen je povijesnom i političkom kontekstu, razvoju odnosa između Jugoslavije i SSSR-a. Drugi dio donosi pregled književnosti i kulture u Jugoslaviji nakon 1945. godine s posebnim naglaskom na književnu metodu socijalističkog realizma. Treći dio je rezerviran za „povratnike iz SSSR-a“ koji su svojim svjedočanstvima o Rusiji donosili predodžbe i stvarali slike o Sovjetskom Savezu. Četvrti dio prikazuje predodžbe o SSSR-u u umjetničkoj i narodnoj poeziji, filmu, časopisima i otkriva utjecaj prijevoda sovjetskih autora u Jugoslaviji. Zadnji dio rada posvećen je predodžbama u hrvatskom romanu 1948-1981. godine. Rad pokazuje promjenu predodžbi o sovjetima u Jugoslaviji u periodu 1945-1981. god. izazvanu političkim događajima. Iz tog razloga je i velik dio rada posvećen razdoblju do 1948. godine. Hrvatski pisci se nakon 1948. godine u svojim romanima ne bave temom sovjeta i s teškoćom se nalaze romani s ikakvim tragom o Sovjetskom Savezu.

Ključne riječi: Titovo „NE“ Stalinu, sovjeticizacija, socijalistički realizam, predodžbe o SSSR-u, između Istoka i Zapada

Key words: Tito's „NO“ to Stalin, sovietization, socialist realism, image of USSR, between East and West